

ФЕДІР ЕРНСТ ПРО ГЕОРГІЯ НАРБУТА

Нині виповнюється 115 років від дня народження класика українського мистецтва, фундатора нової української графіки Георгія Івановича Нарбути (1886-1920) та 110 років від дня народження відомого мистецтвознавця та музейного діяча Федора Людвіговича Ернста (1891-1942). Ці дві дати примусили згадати події десятилітньої давнини.

Тоді у Сумах розпочалася підготовка по вшануванню пам'яті Федора Людвіговича Ернста, столітній ювілей від дня народження якого відзначали у 1991 році. У зв'язку з цим автору цих рядків довелося деякий час працювати з рукописними фондами Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України імені М.Рильського, зокрема, з матеріалами власного архіву Ф.Ернста.

Трагічна доля Ф.Ернста (його було репресовано у 1933 році) майже не торкнулася його архіву. Тут є все: від гімназичних зошитів до чернеток статей і вирізок з газет; цікаве з наукової точки зору листування; невідомий для широкого загалу щоденник, який вчений вів на початку 1920-х років; документи установ, у яких працював Ф.Ернст. І от серед цих безцінних паперів нашу увагу привернули чотири невеликих аркуша, списаних характерним ернстівським почерком. Заголовок - "Пам'яті Нарбути" - начебто не залишав сумнівів відносно змісту цієї чернетки. Спочатку здавалося, що це був текст некрологу, написаного невдовзі після кончини Г.Нарбути - 23 травня 1920 року. Але чим далі ми вчитувалися в текст, тим більше закрадалося сумнівів. Надзвичайно зворушлива емоційність тексту вказувала і на те, що це могла бути жалобна промова, підготовлена Ф.Ернстом заздалегідь письмово і висловлена ним у день поховання Г.Нарбути. Можливо, що це перший і єдиний варіант тексту (інших варіантів нам розшукати не вдалося).

У н
тексту,
рукопи
виявляк
у само
творчіс

Пе
склада
засобам
Пророч
галузі гр

Ва
мистецт
Георгія
зумів от
приятел
текст не
його ба
післяре
за дослі
не мож

Пр
- з Пут
охороп
Путивл
вжити
Путивлі

Об
Коното
доповід
всього
На
голови
Відсутн
внести
монаст
інспект

А
року йо
а у 194

Ге
у Пухі
старов
Ні
невели

У нас немає відомостей про те, чи було надруковано саме цей варіант тексту, але для нас більшого значення набуває публікація саме цього рукопису, в якому відчужаються душевні переживання автора, що виявляються в характерних особливостях написання літер і слів та власне у самому тексті. У ньому обмаль фактів, але є знання душі художника, творчість якого знав і любив Ф.Ернст.

Переказуючи його життєвий шлях, він відзначає подробиці, які склали життєвий уклад Г.Нарбута. Ф.Ернсту вдалося словесними засобами намалювати яскравий живописний портрет Георгія Івановича. Пророчими є слова Федора Людвіговича про спадкоємність традицій у галузі графіки, одним із зачинателів яких був Георгій Нарбут.

Важко переоцінити внесок Федора Ернста до розбудови українського мистецтвознавства. Окремо слід виділити вивчення ним творчого доробку Георгія Нарбута. Ф.Ернст був першим українським мистецтвознавцем, який зумів оцінити значення та мистецьку цінність графічної спадщини свого приятеля часів навчання у глухівській гімназії. Це зайвий раз підкреслює і текст некрологу, що свідчить про бездоганну інтуїцію мистецтвознавця, його бачення місця Г.Нарбута в мистецькому житті України перших післяреволюційних років. І зараз - на зламі століть - жоден, хто візьметься за дослідження творчості Г.Нарбута або шляхів розвитку графіки того часу, не може оминати мистецтвознавчі праці Федора Ернста.

Принагідно слід торкнутися і зв'язків Ф.Ернста з нашим краєм, зокрема - з Путивлем. Будучи крайовим інспектором з питань збереження та охорони пам'яток історії та культури, Ф.Ернст неодноразово звертався до Путивльського культвідділу та Глухівського окривизначкому з проханням вжити конкретних заходів щодо збереження Молчанського монастиря у Путивлі.

Обстеження впродовж серпня 1930 року монастиря завідувачем Конотопського музею Малиношевським та викладення його результатів у доповідній записці до Київської інспектури показують безрадісну картину всього архітектурного комплексу монастиря того часу.

На підставі цього документу Ф.Ернст написав листа заступникові голови Укрнауки К.Й.Конику (теж репресованому у 1930-ті роки). Відсутність протягом 1928-30-х років коштів на ремонт змусила Ф.Ернста внести пропозицію щодо передачі релігійній громаді будівлі Молчанського монастиря за умови ремонту та нагляду за нею згідно з вказівками інспектури.

Але Ф.Ернсту не вдалося завершити свої клопотання: 19 вересня 1930 року його звільняють з посади інспектора, через три роки заарештовують, а у 1942 - розстрілюють.

Георгія Нарбута і Федора Ернста послугували не тільки роки навчання у Глухівській чоловічій гімназії, але й інтерес до пам'яток української старовини, якими так багата земля Сумщини.

Нижче друкується текст документа зі збереженням стилю автора та невеликою правкою публікатора. Публікується вперше.

Упорядкування і примітки С.ЛОБОЖИЯ.

ПАМ'ЯТИ НАРБУТА

Страшная, вознаградимая потеря!

Подлинный самородок, выросший из украинского чернозема, в своей дедовской Нарбутовке близ Глухова. Еще гимназистом поразивший всех своим ярким дарованием. Ставший сразу звездой первой величины, когда двадцатилетним юношей, в 1906 году он впервые появился в Петербурге.

Сперва его работы сильно отдают "Билибинщиной". Но когда в 1910 году он совершенствовался в Мюнхене, исчезли остатки псевдо-русского стиля, и перед нами предстал подлинный, блестящий "король графики". Лучшие петербургские издательства завалили его заказами. Книжки, сказки, открытки с его изумительными по изяществу украшениями раскупались нарасхват. Он завоевал себе почетное место рядом с Александром Бенуа, Сомовым, Лансере, Добужинским². Мастер в области графики, акварели, он до особенной виртуозности довел искусство силуэта. Мало кто знал его в области карикатуры, где так ярко выявился чисто южный народный юмор. Прекрасны его композиции старинных украинских костюмов, еще неопубликованные рисунки к "Энеиде" и др.

В 1917 году он приехал в Киев и здесь сразу же горячо принялся за возрождение родного ему украинского искусства. Он стал душой открытой осенью того же года Академии художеств, и лишь немногие знают, сколько горечи испытал он от интриг и гадостей, которые несла Академии каждая новая смена власти, когда ее неоднократно закрывали за негодное направление.

Сейчас еще трудно подводить итоги его работы. Слезы еще душат горло... Он стоит еще живой перед всеми нами, со своей широкой добродушной улыбкой, с мягко ниспадающими складками своей живописной серой блузы. За рабочим столом, в живом, товарищеском общении с учениками. Или, в торжественные дни, в эффектном синем жупане, радостный, веселый, когда в его гостеприимно раскрытые двери вливался поток художников, литераторов, ученых, когда на фоне старинных ковров, карельской березы, портретов - рисовался уставленный межигорским фарфором, заваленный яствами стол, где "ведмедики" и "кухляки" старого украинского стекла искрились крепким вином³.

Умер молодой, пышным цветом распутившийся талант. Пройдут десятки лет, пока ему найдется достойный преемник.

Но не умрет дорогое ему дело. Семя, посеянное им, даст свои всходы.

Спи же спокойно, дорогой Георгий Иванович!

Федор Эрнст

Памяти Карбуца.

Стигшая, невозвратимая потеря!
 Подлинный самородок, выросший из
 украинского чернозема, в своей
 вдовской Карбуцовой близи Глухова.
 Еще школьником поразивший нас
 своим ярким дарованием. Стигший
 сразу звездой первой величины, когда
~~то~~ двадцатипятилетним юношей, в
 1906 году ^{он} впервые появился в Петербурге.
 Сперва его работы можно отдаленно
 "буффонизировать". Но когда в 1910 году он
 совершил в Мюнхене, через
 остаткам псевдо-русского стиля, и перед
 нами предстал подлинный, блестящий
 "король фаджи". Лучший петербургский
 издательский дом завалил его заказами.
 Книжки, сказки, открытки с его, удум-
 ланными по идее и вкусу, украинскими

Фрагмент рукопису Ф.Ернста

ПРИМІТКИ

¹ Мاستься на увазі той вплив, який зазнав Г.Нарбут від художника Івана Білібіна під час свого перебування у Петербурзі. Білібін Іван Якович (1876-1942) - графік, ілюстратор. Учасник виставок "Мир искусства". У листі до М.К.Реріха І.Білібін писав: "Этот Нарбут сия у меня одну комнату. Я познакомился с ним только недавно. По-моему, он очень способный малый, но пока еще (по известности) совершенно без индивидуальности. Он подражает моим первым сказкам, от которых я сам давно отказался..." (Белецкий П. Георгий Иванович Нарбут. - Л., 1985. - С.21).

² Бенуа Александр Михайлович (1870-1960) - відомий митець початку ХХ ст. Графік, театральний художник, живописець, художній критик, історик мистецтва, режисер, музейний діяч. Один із засновників і керівників художнього об'єднання "Мир искусства" та одноіменного часопису. У своїй книзі "Мои воспоминания" О.Бенуа називав Г.Нарбута "приятелем и чудесным художником" (Бенуа А. Мои воспоминания. В пяти книгах. - М., 1990. - Кн.1, 2, 3. - С.433).

³ Сомов Костянтин Андрійович (1869-1939) - живописець і графік. Член об'єднання "Мир искусства". З 1913 р. академік Петербурзької Академії Мистецтв. Емігрував до Франції у 1923 р. У своєму щоденнику К.Сомов писав: "Поехал к Нарбуту в квартиру /.../. Нарбут показывал свои удивительно технически виртуозно сделанные акварели, военные аллегории. К созданию, несколько грубые, потому что ложно патристические. Вообще он грубоват в искусстве" (Константин Андреевич Сомов: Письма. Дневники. Суждения современников // Сост., вст. ст. и прим. Ю.Н.Подкопаевой и А.Н.Свишниковой. - М., 1979. - С.153).

⁴ Лансере Євген Євгенович (1875-1946) - живописець, графік, декоратор. Член об'єднання "Мир искусства" (з 1913 р.).

⁵ Добужинський Мстислав Валеріанович (1875-1957) - графік, живописець, художник театру. Один з найвидатніших представників об'єднання "Мир искусства". З 1902 р. брав участь у його виставках. Г.Нарбут був зобов'язаний М.Добужинському становленням своєї майстерності, про що йдеться у присвяченні, зробленому Г.Нарбутом М.Добужинському в оформленні драми Г.Гейтлінга "Затонулий дзвін". У своїх спогадах М.Добужинський писав про Г.Нарбута: "С Нарбутом я познакомился у Библибина, кажется, в начале 1908 г. Тогда уже мы все знали, что у Библибина поселился студент, приехавший из Грузии, откуда-то из Гухова!... Тогда будущий мой милый друг Георгий Иванович был застенчивым и неловким юношей, добросовестно отшучивавшимся от забавных аристократов Библибина" (Добужинский М.В. Воспоминания. - М., 1987. - С.291).

⁶ Г.Нарбут широким захопився колекціонуванням. Про це свідчать численні спогади сучасників: "Г[еоргій], Ів[анович], бігав десь по Подолу, по акціоніах, купив прекрасні меблі корольської берези, придбав якісь портрети невідомих предків, тарілок, малюнків тощо. Квартира памалу почала набирати характеру прибирності, не тої дешевої міщанської нарядності, що всякими фіраночками, скатертниками, картиночками свідчить про недостатність смаку хазяїв. Навпаки, тут у Г. Ів. все відбивало той високий артистичний смак, яким так щдро обдарувала Г. Ів. Природа. Все було солідне, міцне, не на сьогоднішнє, а на довгі роки. Тут мабуть виявився смак старого дідича, бажання утворити міцний, захистний закуток" (Бурачек М. Спогади про Г.І.Нарбута // Бібліологічні вісті. - 1927. - №1 (14). - С.94).

Отримано редакцією 12 січня 2001 р.

У 2000 приміщення по вулиці І модерні на вважалося од змінював на матеріали п опублікован місцева газе Вони стоєу другої світо перебував в німецької о політичні о про російсь і який пере подання дов а намагаєть театру, які д Подан упорядники

На дн сих пор т потребнос театре, вл летнього (приспосо різнообр Сост ческим о строителе руководит Сама уступаєт своим удо служебн Устроєнь то, чтобы дым, ник

ДО ІСТОРІЇ СУМСЬКОГО ТЕАТРУ

У 2000 р. виповнилося 90 років з дня завершення будівництва стаціонарного приміщення Сумського музично-драматичного театру (нині Театр юного глядача) по вулиці Покровській (тепер Жовтнева). При його зведенні були використані модерні на той час технології і матеріали. На момент відкриття театру він вважався одним з найкращих в Україні. За час свого існування театр неодноразово змінював назву, перебудовувався, в ньому працювали різні трупи. Нижче подаємо матеріали про театр, що відносяться до різних періодів його історії. Це і статті, опубліковані у тогочасній пресі (дореволюційна харківська газета "Южный край", місцева газета періоду німецької окупації "Сумський Вісник"), і архівні документи. Вони стосуються як самої будівлі, так і діяльності театру. Цікаво, що у роки другої світової війни існувало два сумські музично-драматичні театри. Один перебував в евакуації (про нього написано чимало), інший діяв у Сумах під час німецької окупації. Крім того, подаємо статтю відомого свого часу, але через політичні обставини призабутого у післявоєнний період краєзнавця О.Зайцева про російського актора М.С.Щенкіна, ім'я якого носить один із місцевих театрів і який перебував колись на Сумщині. Упорядник не ставить собі за мету через подання документів і матеріалів показати широкую і різноманітну діяльність театру, а намагається звернути увагу лише на окремі маловідомі епізоди, факти з історії театру, які дозволяють по-новому поглянути на минуле цієї мистецької установи.

Подані матеріали друкуються за оригіналами без будь-яких змін упорядника. Виправлень зазнали лише ті місця тексту, де наявні помилки.

Упорядкування і передмова В.М.В.

№1

На днях предстоит открытие первого театра в Сумах, не имевшие до сих пор такого необходимого культурного учреждения. Идя навстречу потребности сравнительно большого и богатого города в постоянном театре, владелец сада Тиволи, Д.М.Корепанов построил на месте бывшего летнего балагана благоустроенное здание, со всеми новейшими приспособлениями, необходимыми для универсального театра, с разнообразным репертуаром: оперой, драмой, балами, концертами и т. п.

Составление проекта и наблюдение за всеми работами и техническим оборудованием сцены здания было выполнено харьковским строителем инженером А.М.Гинзбургом, а хозяйственной стороной дела руководил подрядчик Б.М.Шинкарев.

Самая важная часть театра - сцена в новом здании по величине не уступает сцене драматического театра в Харькове, но превосходит ее по своим удобствам. Уборная для солистов и общие, а также все необходимые служебные помещения имеют непосредственные выходы на сцену. Устроены все необходимые световые эффекты. Обращено внимание на то, чтобы могучий пожар от воспламенения мебели или декораций дым, никак не мог проникнуть в зал, что часто служит причиной испуга

публики. Для этого над сценой имеется автоматически открывающийся люк, который в состоянии вытянуть весь дым и пламя, если бы таковые появились. Это приспособление, обязательное в Европе и Америке, у нас еще редко применяется, несмотря на доказанную целесообразность. Зрительный зал рассчитан на 1100 человек, имеет 2 яруса лож, балкон и галерею, причем особенное внимание обращено на удобство и большое количество дешевых мест, чтобы доставить возможность посещать театр учащимся и другим малосостоятельным классам.

Пол партера снабжен подъемным приспособлением для приведения его в горизонтальное положение на случай танцев. Отапливается все здание водяным отоплением, освещается электричеством, причем люстр нигде нет, а источники света равномерно распределены по стенам и потолку. Вентилируется здание при помощи электричества, причем поступающий воздух предварительно нагревается. По сторонам зала расположены широкие коридоры, а под вестибюлем главное фойе, очень высокое и большого размера, с террасой на улицу.

Для галереи имеются совершенно изолированные входы с улицы. Боковые стены и фасад состоят из колонн с окнами между ними. На лето эти окна могут выниматься, и тогда получаются открытые галереи.

Акустика в здании очень хороша, так как каменные стены и потолки прекрасно отражают звуки и форма зала благоприятна для звуковых эффектов. Остается отметить еще обилие света везде и множество каменных лестниц и выходов на случай паники.

Все здание построено исключительно из железобетона, благодаря чему отличается прочностью, совершенной несгораемостью и легкостью форм. Так, капитальные стены и колонны имеют толщину всего в 6 вершков. Вследствие этого получается чрезвычайная поместительность при не особенно больших наружных размерах здания.

Отделано здание, как снаружи, так и внутри, в стиле "Модерн", совершенно гладко, с расчетом на впечатление от взаимоотношения частей здания и от рациональности в конструкции, а не от случайных украшений в виде лепки.

Южный край. - X., 1910. - 10 января. - С.1. Иллюстрированное приращение к № 9585.

№2

О создании театра музыкальной драмы

Построить театр взялся местный жестианщик, член ремесленной управы Д.М.Корепанов, имевший небольшой капитал и рассчитывавший на помощь городского бюджета. Участок был выбран на Покровской улице. Строил харьковский архитектор Гинзбург. Строительство началось около 1907 года.

Недостатки места строительства были очевидны: со стороны базара - склады, постоянный двор и винно-водочный магазин заводчика

Н.Гринен
участок с
было - бер
писали газ
были все
оставлен о
стиле "мо
строитель
"Тивали"
с изменя
спектакле
городе и о
круг. Зрит
механизм
историю т

Для п
города, час
время был
театральн
лировала
украински
Дунаем",
труппы пр

В 191
Суходольс
1917
голодающ
Советско
Интернац
театр им
драматич
Я.А.Мам
г.Сумах.

В кон
Несколько
г., когда
колхозно
им. Щепк
Здан
Реставри
использо

ДАСО. - Р-4

И.Гриненко. Со стороны Петро-Павловской улицы на него выходил участок с дворовыми постройками дома Сумовской. Но самое страшное было - берега р.Стрелки, о безобразном состоянии которых неоднократно писали газеты. Строительство проходило сложно, т.к. денежные средства были весьма ограничены. Был спланирован и разбит небольшой парк, оставлен открытым только фасад. Здание было задумано в новейшем тогда стиле "модерн" и архитектор предложил новейший по тем временам строительный материал - бетон. Зрительный зал театра, названный "Тивали" имел одну уникальную особенность: пол в зрительном зале был с изменяющимся наклоном, что давало возможность, кроме показа спектаклей и концертов, устраивать балы. Сцена была самой большой в городе и оборудована по последнему слову техники - имела поворотный круг. Зрительный зал на 800 мест вместе со стоячими на галерке. Ряд механизмов был заказан на машиностроительном заводе. В местную историю театр вошел под названием "Театр Корепанова".

Для привлечения публики в летнем саду работали лучшие рестораны города, часто приглашались лучшие повара из-за границы. Цены в первое время были доступными. Опытный антрепренер Корепанов приглашал театральные труппы, зарубежные знаменитости. В 1913 году гастролировала Миланская группа. Особым успехом стали пользоваться украинские артисты 20-го века. "Ой, не ходи Грицю!", "Запорожец за Дунаем", "Дай сердцу волю" - дублика валом валила в театр. Украинские труппы приглашались обычно зимой - для малоимущей публики.

В 1916 году В.А.Харитоненко приглашает за свой счет группу актеров Суходольского, который дает спектакли в пользу раненых солдат.

1917 год - силами польского населения был дан концерт в пользу голодающих детей. В 1920 году после окончательного утверждения Советской власти этот театр был переименован в театр III-го Интернационала. Его полное название - Музыкально-драматический театр имени III-го Интернационала, а в это время литературно-драматическую студию возглавил педагог и писатель, театровед Я.А.Мамонтов. Наркомпрос контролировал деятельность театров в г.Сумах.

В конце 1928 года пожар уничтожил интерьер и крышу здания театра. Несколько лет оно стояло заброшенным и отремонтировано только к 1939 г., когда в город была переведена труппа I-го Харьковского рабоче-колхозного передвижного театра, которая стала базой для труппы театра им. Щепкина.

Здание простояло до 1943 г., немцы отступая подожгли его. Реставрировано и достроено было в 1950-52 г. Нарушен стиль модерн, а использован "Сталинский модерн".

№3

Засідання делової комісії

26 лютого 1919 року 9 годин вечора

ОБСУЖДАЛИ:

1. О створенні театру.

ПОСТАНОВИЛИ:

Створити в місті Сумах театр Муз-й драми, причому створення такого поручити Г.Голубеву. Що стосується Укр-го театру, то такою реорганізувати.

Підписали:

Предревком Мороз

Секретарь Фесенко

ДАСО. - Р-415. - Оп 1. - Спр.7. - Арх.31.

№4

Воскресення

(в постановці Сумського українського національного театру)

Приїздили театри і в Суми. В репертуарі були п'єси про життя "батьків" народу - Леніна, Сталіна та їх приспівників, про "заможне" життя тодішнього колгоспного селянства, про чекистів - вірних захисників жидівсько-більшовицького ладу. Все це були, якто кажуть, дзеньки-бреньки, адже нічого правдивого радянська драматургія не показувала - вона завжди прикрашала неймовірно, затамовувала гірку дійсність.

Тепер, замість радянських патріотичних п'єсок - драматургію повстають перед глядачем прекрасні твори старовинного дореволюційного мистецтва.

В неділю сумчани побачили драму "Воскресення", Чубатого, у постановці колективу українського національного театру. Більша частина учасників - це недавні школярі й студенти, вперше на сцені. Однак, у цілому впорались з п'єсою, переборюючи наявність схематизму в ній. Вони зуміли показати артистичне середовище Росії початку ХХ віку, його представників.

Найкраще поставили другий акт (масову сцену). В ньому треба віддати належне хору під керівництвом П.Кондратенко, оркестру (дир.Островський). У першому ж акті учасники і зокрема артистка Міронова (Никонорівняня) поряд з творчим успіхом вдалися в деяких місцях до зайвої комедійності. Замість переживання разом з героями п'єси глядачам доводилось сміятись, бо з комедійного виходило смішне. Роздорка, як називає Никонорівна і друзі, - вкрай розбещений, йому нічого не варто, крім грошей, шампанського, кафе. Цей кафешантанний актор втратив згодом подячність до своєї коханки - Рїси Вікторівни, яка потім стала

його жертвою. У випадковій зустрічі з Отрадіним біля церкви Роздоров справедливо визнав, що він завжди лише любив бачити сльози ближніх, їх страждання. За це і покарав жорстоко Господь Бог.

Якщо не зважати на дрібниці Лямічев впорався з роллю, зрозумів її. Він показав Рохдорова таким, яким він повинен бути. Вдало грав артист Дунайський в ролі Старцева, Черлущенко - Валентина, Пожиленко - Люба.

Далеко не все гаразд у інших. Життя Раїси Вікторівни, переживання Отрадіна - це трагізм. Однак ні у грі Северної, ні у грі Лук'янова не вистачило його.

Недостатньо попрацювала виконавиця ролі Отрадіної також над рухами. Через це Раїса мало подібна на висококультурну, російську артистку. Більше еластичності!

На це саме звертасмо увагу і п. Лук'янова. Зокрема, необхідно опрацювати краще картинку замаха палицею і стримання себе (II акт), передостанню і останню сцени IV акту, щоб уникнути штучності. Зв'язано грає Гайдай роль Марусі - старшої дочки Отрадіна.

Перше знайомство глядачів з театром і театру з глядачами - відбулось. Постановка (режисер Дунайський) пройшла, якщо зважати на молодість театру, з успіхом. Коли виконавці попрацюють ще над окремими місцями, внесуть потрібні корективи, "Воскресенье" матиме ще більший, незрівняний успіх.

І.Косовицький.

Сумський Вісник. - 1941. - №12. - 27 листопада. - С.4.

№5

М.С.Щепкіні на Сумщині

В житті майже кожної великої людини бувають моменти, після яких назавжди вирішується доля такої людини і шляхи, якими вона піде в своїй творчій роботі. Цікаво, що такі моменти відбулися в житті колишнього кріпака графа Волькенштейна, геніального актора Михайла Семеновича Щепкіна, саме на Сумщині, в селі Юноківці і в м.Ромнах.

З історії Сумщини відомо, що Юноківка була заснована сотником Юноком, який продав юноківські землі фельдмаршалу Петра І князю Михайлу Голіцину. Але на юноківських землях на запрошення сотника Юнока в свій час оселилися "вільні черкаси", тобто козаки, що вийшли із-за Дніпра. Нащадки Михайла Голіцина не забарились покріпачити нащадків цих "вільних черкасів", а один з онуків його навіть улаштував у своєму юноківському палаці власний кріпосний театр.

Наприкінці 18-го і початку 19-го століття деякі з багатих театралів-поміщиків заводили у себе такі театри, причому часто-густо історія таких театрів була надто сумна. Досить згадати слова Чацького з Грибосдовського "Горе от ума", якими він згадує "прошедшего життя подлейшие черты". Чацький говорить про одного з таких поміщиків:

Или - вон тот еще, который для затей,
 На крепостной балет согнал на многих фурах
 От матерей, отцов отторженных детей?
 Сам погружен умом в зефирах и амурах,
 Заставил и Москву дивиться их красе;
 Но кредиторов тем не согласил к отстрочке:
 Амуры и зефиры все
 Распроданы по одиночке!

Такі театри були у гр.Шереметєва під Москвою, у гр.Волькенштейна в с.Красному, у гр.Каменського в Орлі і в інших магнатів. Звичаї цих театрів відбивали на собі часто-густо весь жах кріпацтва. В оповіданнях "Сорокаворовка" Герцена і "Тупейний художник" Лєскова читаємо про жахливі історії двох кріпачок-акторок з театру гр.Каменського в Орлі. Але саме через такі два театра у М.С.Щепкіна збудилася любов до драматичного мистецтва і визначився його життєвий шлях.

Ще хлопчиком Щепкіну, що народився недалеко від Сумського повіту, довелося бачити в театрі гр.Волькенштейна в рідному селі Красному Обоянського повіту оперу "Новое семейство". Він не розповідає в своїх "Записках", яке враження зробила на нього ця постановка, але твердить, що тоді вирішилась його доля.

Перший поштовх до усвідомлення Щепкіним справжньої суті сценічного мистецтва відбувся в 1810 році на Сумщині у голіцинському театрі. Йому було тоді 22 роки і він вже був актором в Курському [театрі] в групі Барсових. Художник Н.А.Ушаков їхав з Курська в Юноківку до князів Голіциних, щоб виконати деякі замовлення. Він запропонував Щепкіну їхати вкупі. Там довелося їм бути присутніми при постановці комедії Сумарокова "Приданое обманом". Постановка була за участю аматорів, голіцинських гостей, які виконували головні ролі. Роль скнари Солідара в цій комедії виконував один з курських панів, князь П.В.Мещерський.

Щепкін стільки наслухався про гру Мещерського, що "вже створював собі уяву про гру його і вона уявлялася мені колосальною", - пише він у своїх "Записках".

Спочатку гра Мещерського дуже не сподобалася Щепкіну, який вже років з п'ять грав на сцені і засвоїв фальшиво-неприродні прийоми тодішньої "псевдо-класичної" школи. Але, чим далі йшла п'єса, тим більше захоплювався він природним тоном гри Мещерського. Врешті, після цієї постановки, Щепкін зрозумів переважність реалізму в драматичному мистецтві і через деякий час уже сам засвоїв реалістичну "природну гру".

Сергій Тимофійович Аксаков, що був великим приятелем і прихильником Щепкіна, в своїй статті про Щепкіна колись писав: "Щепкін на протязі свого провінціального сценічного життя мав, як каже він сам, два поштовхи, які були дуже корисні для нього. Перший відбувся в 1810 р.,

коли він
 Харківсь
 Солідара
 Мещерсь
 його уяв
 Док
 Миколок
 Юно
 актора-р
 М.А.Гол
 декабрис
 брата, бо,
 черкас"
 допомог
 70-х рр.
 Горбанц
 "зухвали

І дос
 на Київ
 Горбанц
 Був
 найважл
 Щепкіна
 на гастр
 ки. Репн
 організо
 молодше
 обійшов
 роменсь
 заводо

коли він побачив домашню, благородну постанову у селі Юноківці Харківської губ.: в цій постанові князь Мещерський виконував роль Солідара в комедії Сумарокова "Приданое обманом". Природна гра князя Мещерського дуже вразила молодого актора і зробила рішучий вплив на його уяву про сценічне мистецтво".

Докладний опис цієї юноківської події було зроблено сином Щепкіна Миколою в 1751* році в альманасу "Комета".

Юноківський "поштовх" зробив свою справу і дав сцені великого актора-реаліста. Юноківський же театр недовго існував після смерті М.А.Голіцина, що його заснував. Один з його синів - Валер'ян, як декабрист, був засланий у Сибір, а другий, мабуть, не походив на свого брата, бо, за переказом старожильців, "програвав у карти нащадків "вільних черкас" сотнями. Голіцинські "зефіри і амури" були розпродані за допомогою якогось управителя Горбанця не по одинці, а пачками. Ще в 70-х рр. минулого століття на в'їзді до Юноківки існували збудовані цим Горбанцем великі дерев'яні ворота, на яких хтось намалював дуже "зухвалий" для того часу такий фольклорний напис українською мовою:

Князь Голіцин
Людей своїх прохвиців,
За яломок груп
Продав сто душ.
Поїхав у Москву
Розганяє тоску.
Знайшов Горбанця
... .. подлеця.
А той Горбанець,
... .. і подлець,
Ковороти-застави побілив
А людей навіки погодив.

І досі ще поміж Юноківців живуть перекази про те, як гнали у Смілу, на Київщину, прогнаних князем кріпаків і як матері вночі лякали малечу Горбанцем.

Бував Щепкін на Сумщині ще й у своїх родичів у Миропіллі, але найважливіша подія в його житті відбулася в Ромнах. Під час служби Щепкіна в 1818 р. в Полтавському театрі, коли полтавська трупа виїхала на гастролі у Ромни, за ініціативою малоросійського генерал-губернатора кн.Репніна було вирішено викупити з неволі кріпака-актора. Було організовано постанову з платою за спеціальною підпискою. Для цієї мети молодший брат князя М.Г.Репніна, майбутній декабрист С.Г.Волконський обійшов з підписним листом під час Ільїнського ярмарку усіх приїжджих і роменських торговців і покупців. Але зібраних грошей не вистачило, щоб задовольнити ненажерливого Волькенштейна, що вимагав за свого

геніального кріпака 10:000 крб. асигнаціями. Все, чого не вистачило, заплатив кн.Репнін і через це Щепкін зразу не здобув волі, а тільки перейшов кріпаком до кн.Репніна.

Лише через три роки 18 листопаду 1821 Щепкін був звільнений кн.Репніним.

О.З.**

Сумський Вісник. - 1942. - 11 січня.

*Так подано у тексті, це помилка.

**Ймовірно, О.Зайцев.

№6

У творчій лабораторії театру

Якось ми завітали до театру в середні робочого дня. Тоді саме кипіла робота. У верхньому фойє - балетна група під керівництвом К.Семенцової розучувала новий танок, готуючись до наступного концерту, який має відбутися наступної суботи та неділі. На кону артисти драми мабуть востаннє репетирували "Пошилися в дурні", бо, як ми побачили, окремі сцени вже детально були оформлені. У нижньому фойє - у вестибюлі постановщик-режисер Бондаренко, разом з декількома артистами, проводив розподку, готуючи до вистави Гоголівську комедію "Одруження". В іншій кімнаті працює хорово капела...

Так завжди, день за днем кипить мистецька робота. І треба відверто сказати, що Сумський театр багато чого дав для розвитку культури в нашому місті. В репертуарі тепер є змістовні, хвилюючі драми, комедії, оперети, водевілі відомих українських та російських авторів. Правда, переважає етнографія, побутово-обрядові п'єси, але поряд з цими театр також виставляє більш серйозні речі: змістовну драму "Суєта", трагедію "Про що тирса шелестіла" (Черкасенко), українську оперу "Запорожець за Дунаєм", музичну комедію "Майська ніч" та ще багато дуже цінних постановок.

Незабаром буде виставлена "Пошилися в дурні", потім піде "Одруження". Наступний творчий етап - це розробка безсмертної гоголівської комедії "Ревізор".

Поряд з постановкою нових п'єс, театр продовжує удосконалення своїх попередніх вистав. Так, після кількох спектаклів "Суєта" тривалий час не з'являлася в режисах. Недавно вона знову зійшла на кон. І на радість усім "Суєта" йде успішніше, ніж раніше. Вже і образ Михайла Барильченка (хоч і не набагато), і образи Наталі й Петра стали далеко краще звучати зі сцени у виконанні Лук'янова, Левіної, Грязнова.

В липні місяці минулого року сумські актори підготували до показу глядачу першу в своєму репертуарі оперу "Запорожець за Дунаєм". Це була непогана постановка, але сказати, що робота над нею повністю завершена, не можна було. В Оксані не витримувався природний тон, своє місце мали незіграність у грі виконавиці даної ролі й артиста-співака Попова

(Андрій).

артист Се
даних, не

Зараз

Введено

Арти

гладка. П.

вишколен

Одарки ці

нам даєт

чоловіка,

але в голо

вокально,

або незви

Поне

краща від

драматич

проведен

гарної шл

Вдум

часом окр

граючи за

Сумський В

Сумський В

Сумський В

Сумський В

Сумський В

Сумський В

Сумський В

Сумський В

Сумський В

Сумський В

Сумський В

Сумський В

Сумський В

Сумський В

Сумський В

Сумський В

Сумський В

Сумський В

Сумський В

Сумський В

Сумський В

Сумський В

Сумський В

Сумський В

Сумський В

Сумський В

Сумський В

Сумський В

Сумський В

Сумський В

Сумський В

(Андрій). Оперна частина образу Івана Карася мала значні прогалини, бо артист Симоненко, хоч і грав добре, але, не маючи потрібних голосових даних, не міг достатньо оволодіти вокальною партією героя.

Зараз "Запорожець за Дунаєм" йде в поновленому складі виконавців. Введено артистів Головченка, Грязнова, Косовцову.

Артист Головченко володіє досить гарним баритоном, мелодія чиста, гладка. П.Косовцову знають слухачі від минулих концертних вечорів. Це вишкolenа співачка. Свій талант вона показала в ролі Одарки. Партія Одарки цілком задовольняє вдячного слухача. Щоправда, в другому дуєті, нам здається, немає потрібної сили. Одарка грізно наступає на п'яного чоловіка, хоче почастивати його добрим штурханом. Сценічно тут чудово, але в голосі мало грізного запалу. Гарний і Головченко в ролі Карася. Як вокально, так і сценічно образ вийшов рельєфним. Відсутній прояв пафосу або незвичайного тону.

Поновлена постановка опери "Запорожець за Дунаєм" незрівняно краща від минулої прем'єри. Проглядаючи творчі надбання Сумського драматичного театру, бажано, щоб така удосконалювальна робота була проведена з "Шельменко-денщиком", бо остання мелодія теж потребує гарної шліфовки. Є фальш.

Вдумливості більше треба і в комедії "За двома зайцями". Останнім часом окремі актори перебільшують. Від цього необхідно відмовитися, граючи завжди з усією серйозністю та вникливістю.

Ів. Б.*

Сумський Вісник. - 1943. - №15. - 3 лютого. - С.4.

* Ймовірно, Іван Богун.

РЕПУБЛІКАЦІЇ

Уличные картинки.

Находящиеся на Казачьем валу городские рундуки, отведенные для торговли салом и молочными продуктами, кроме своего прямого назначения, служат еще местом ночлега для сумских раков. Последние, забравшись в рундуки и засыпая, поднимают иногда такой храп, что пугают случайных прохожих.

Сумской вестник. — 1913. — 24 августа. — С.2

ПЩАНИЙ БРІД НА ВЕРХНІЙ СУЛІ

Одним з важливих аспектів історичної географії для теренів Східної Європи є з'ясування місцерозташувань переправ через річки, тобто бродів та паромів, або, висловлюючись середньовічною термінологією, перелазів та перевозів. Біля перших з давніх часів виникали поселення, часто - городища, що блокували рух непрошеним "гостям" або виконували функцію митниць по відношенню до гостей-купців. Другі ж - паромні переправи - споруджувалися на великих річках або там, де поруч з існуючим поселенням не існувало природного броду.

І великі торговельні магістралі, і менші гостинці, і шляхи місцевого значення обов'язково орієнтувалися на річкові переправи. Отже, значення контролю над перевозами та перелазами важко переоцінити. При цьому цей контроль, звичайно, стосувався не лише руху через річки, тобто - поперек, а й вздовж, по воді на човнах.

Стратегічне значення за часів Київської Русі мали відомі броди на Дніпрі, Дністрі та Десні. З пізньосередньовічних джерел і сучасної гідроніміки відомо про десятки переправ на Дону та Сіверському Донці. Для лісостепової території Лівобережжя Дніпра важливе значення мали його притоки - Ворскла, Псел, Сула та притока Десни - Сейм. Їхні русла пролягають головним чином у напрямку з півночі на південь, тобто при просуванні зі сходу виникає необхідність перетинання цих річок або здійснення багатокілометрового руху північним коридором між верхів'ями Ворскли, Псла, Сули з одного боку та Сейму з іншого. Цей шлях, відомий за пізньою назвою як Бакаспа дорога, Бакай, а за часів Давньоруської держави - Поле, був частиною великої магістралі Булгар-Київ і інтенсивно використовувався. Але для просування з Волзьких або Донських степів такий обхідний маневр був незручним. І купецькі валки, і ворожі загопи степовиків обирали більш короткі шляхи: вздовж Дніпра на Переяслав та Київ або, перетинаючи річки, Лосицькою дорогою до району Вири (суч. м. Білопілля Сумської обл.) та Путивля. Далі було три найздужених шляхи на захід: Глухів, Трубчевськ, Новгород-Сіверський і т.д., на північний схід - Курськ та на південний захід - Бахмач, Ромни, Біловежа і далі на Чернігів або Київ.

Цей Путивльський вузол на Середньому Сеймі мав надзвичайно важливе значення з давніх часів. Починаючи з району Рильська, до Батурина по обох берегах Сейму тягнуться майже безперервні ланцюги археологічних пам'яток різних часів, починаючи з неоліту. Така висока концентрація історичних об'єктів була обумовлена географічними особливостями регіону:

вигинанням русла Сейму, що сприяло виникненню бродів, та підмиванням берегів і створенням мисів - зручних природних утворень для влаштування поселень;

відсутністю на цьому відрізку ріки значних лівих (тобто зі східної сторони, звідки приходили степовики) приток;

розтан
на південь

Рідкіс
Лівобереж
на Ворсклі
стариць, Б
Сейму до
лісових м
сільського

Особл
пізніше - у

Саме
древніх ш
залізниць,
старих шл
пролягали
і функціон
приклад м
Муравьско
доріг.

Отже,
розуміння
для більш
достовірн
документі
Київської
переселен
збереженн
середньов
В даному і

Шлях
у період К
слід врах
доцільним

В цьо
броду, роз
як частину
виникала
просуванн

Ця п
документ
держави,
Правобер

Розгл
можуть бу

Найб
дається

розташуванням поруч верхів'їв Сули, що відкривало можливість руху на південь межиріччями Сейму-Сули або Сули-Пела.

Рідкісні особливості цього регіону, який можна на лісостеповому Лівобережжі порівняти хіба що зі схожим, розташованим в районі Охтирки на Ворсклі, полягали ще й у наявності великої кількості проток, рукавів, стариць, болот, поймених пасовищ великих площ (іноді шириною вздовж Сейму до 10 км), родючих ґрунтів (особливо на лівому березі), значних лісових масивів (переважно на правому березі), тобто - у високому сільськогосподарському та промисловому потенціалі.

Особливого значення цей Путивльський вузол набуває у XII ст. і пізніше - у XVI-XVII ст.

Саме географічними факторами слід пояснювати те, що більшість древніх шляхів використовувалася і в пізніші часи. Тільки з появою залізниць, що переважно прокладалися по межиріччях-суходолах, деякі зі старих шляхів втрачають свою значимість. При цьому ті дороги, які пролягали не по межиріччях, а йшли впоперек річок, в більшості збереглися і функціонують з незначними відхиленнями від старих трас і сьогодні. Як приклад можна навести Лосицьку дорогу, численні відрізки Поля, Муравського шляху, Ізюмської сакми, Кальміуської, Пахнутцевої та Свиної доріг.

Отже, з'ясування розташування старих доріг та локалізація переправ, розуміння самої логіки розвитку мережі шляхів сполучень є актуальними і для більш ранніх історичних періодів. Можна з високою ступенем достовірності стверджувати, що більшість доріг і переправ, відомих з документів XVI-XVII ст., функціонували і раніше, принаймні за часів Київської Русі. На східнослов'янських теренах, там, де не спостерігалось переселення населення і запустіння, інколи навіть вдається простежити збереження назв (принаймні їх коренів) з часів Київської Русі до пізнього середньовіччя. Зрозуміло, що йдеться про внутрішні і прикордонні землі. В даному випадку ми маємо на увазі Посеймія-Поворскія.

Шляхи з Путивльського вузла в широтному і меридіальному напрямках у період Київської держави на сьогодні в основному з'ясовані. При цьому слід враховувати, що не завжди просування ними було можливим і доцільним, не завжди планований маршрут співпадав з трасою цих доріг.

В цьому повідомленні зупинимося на питанні локалізації Піщаного броду, розташованого на Верхній Сулі. Цей брід географічно слід розглядати як частину Путивльського вузла, оскільки необхідність переходу через Сулу виникала тільки при русі з Поля, тобто з боку Путивля, і павпакн - при просуванні у зворотньому напрямку.

Ця переправа згадується досить часто у пізньосередньовічних документах, пов'язаних з організацією сторожової служби Московської держави, з прикордонними стосунками, з прибуттям переселенців з Правобережжя, навіть з контрабандою "заповідних" товарів.

Розглянемо кілька свідчень, що містять певні географічні ознаки і можуть бути використані в якості локалізаційних орієнтирів.

Найбільш рання згадка про цю переправу, яку нам вдалося знайти, датується 1571 р. і пов'язана з розписом маршрутів путивльських і

рильських сторожових роз'їздів-станцій з Сейму до попиззя Сіверського Донця. Ці маршрути досить детально аналізувалися нами у зв'язку з локалізацією Лосицької дороги, але початковий етап цієї дороги - від Сейму до Псла - був достатньо зрозумілим. Тому він розглядався лише побіжно, без детальної прив'язки¹. Розписи було складено у 2-й половині XVI ст., хоча вони відбивають більш ранню практику.

Отже, путивльській сторожі слід було рухатися:

"...от Путивля на перевоз на Мокошевичи, а от Мокошевичев на Граворони, да на верх Бобрика, да к Суле, а Сулу перелезти на Пещаной брод..."²

Інша згадка Піщаного броду пов'язана з тим, що у 1621 р. "торговые люди" їздили через кордон з Рильська в Україну та назад "полевими дорогами" оминаючи Путивль, аби уникнути сплати торгового мита. У відписці путивльських воевод В.Турсіна та С.Собакіна до Розрядного приказу, зокрема, зазначено, що купці через Коризький перевоз їздять

"не занимавая Путивля /.../ подем на Сулу на Пещаной брод пустыми дороги"³.

Ще одна більш інформаційна згадка про цей брід міститься у відписці путивльських воевод Ф.Хілкова та В.Протасєва у Розрядний приказ 1652 р. Мова йде про прохання 2000 козаків Чернігівського полку на чолі з полковником І.Дзиковським дозволити їм оселитися

"... на Заводитиком городище да на Пещаном. А то Заводитикое городище на реке на Псле, выше Каменово от Путивля - во 100-е верстах, а от Недрыгайлова - в 50-ти верстах, а от Бобрика и от Каменово вверх по Пслу - верст с 50. А Пещаной брод по реке по Суле от Недрыгайлова - верст с 30, а от Бобрика и от Каменово - верст с 40"⁴.

Тепер спробуємо визначитися з географічними орієнтирами.

Мокошевичі. Цей перевоз, тобто паромна переправа, як засвідчують ті ж розписи руху сторожових загонів-станцій 1571 р., знаходився від Путивля у 10 верстах вище за течією⁵. Доповнюють ці дані розписи 1623 р., де окрім наведеної інформації ще й уточнюється, що між перевозами Мокошевичі та Бунякіним "простого места 20 верст", а сам Бунякін перевоз знаходиться поруч з Бунякіною сторожею у 30 верстах від Путивля⁶.

Ці відомості дають можливість досить точно встановити місце розташування перевозу Мокошевичі - знаходився він в районі сучасного с. Клепалі (Буринський р-н Сумської обл.).

Верхів'я Бобрика знаходяться неподалік від Сули, тече ця річка на північний захід і впадає у р.Тери в районі смт Терни (нині Недригайлівський р-н Сумської обл.).

Коризький перевоз знаходився неподалік від Бунякіна дещо вище за течією⁷.

¹ Звасильський В.Б. Лосицька дороги // СС. - №V-VI. - С.42-43.

² Там же.

³ Воссоєдинение Украины с Россией. - М., 1953. - Т.1. - С.18.

⁴ Там же. - Т.3. - С.208.

⁵ Звасильський В.Б. Стародавні переправи Середнього Сейму // СС. - №III-IV. - С.50.

⁶ Там же.

⁷ Там же.

Заводицьке городище (у документах XVII ст. зустрічається під назвою Заводницьке) розташовувалося на правому березі р.Псел у с.Ворожба (нині Лебединський р-н Сумської обл.)⁸. В межах села збереглися залишки давньоруського поселення⁹.

Кам'яне. Назва села часто зустрічається у документах XVII ст. (нині Лебединський р-н Сумської обл.).

Таким чином, маємо достатньо інформації для окреслення тієї ділянки річки, де знаходився Піщаний брід. Підрахунки відстаней дозволяють зробити це досить точно - фактично це верхів'я Сули в районі сучасних сіл Верховулка та Марківка (Білопільський р-н Сумської обл.).

Виходячи з контексту інформації 1652 р., складається враження, що р.Бобрік знаходиться десь біля Кам'яного. Дійсно, поруч з цим селом є річка з такою назвою. Очевидно, укладачі текстів 1571 та 1652 рр. мали на увазі дві різні однойменні річки. В нашому випадку це не принципово, оскільки відстані, обраховані від річок, закономірно є приблизними - їхні течії звивисті, а точки відліку невідомі. Середні ж відстані від цих обох річок до району пошуків приблизно однакові. До того ж неподалік від Кам'яного є і с.Бобрік.

Через Піщаний брід йшла найджена дорога з Путивля у напрямках: на Кам'яне і далі на Гадяч; на Недригайлів, Ромни і т.д. Це був найкоротший і найзручніший шлях - вище за течією починалися розгалужені верхів'я Сули, які разом з верхів'ями лівих приток Пела (рр.Ільма, Стрілиця) становили важку прохідиму заболочену місцевість.

У XVI-XVII ст. ця дорога була прикордонною, а враховуючи той факт, що сталих кордонів не було, оскільки межі суміжних територій на цьому секторі порубіжжя (від Конотопа до Охтирки) постійно зазнавали змін, вона часто використовувалася не для офіційних, легальних пересувань. В цьому переконують дані, хронологічно віддалені майже на століття - 1571 і 1652 рр. В першому випадку путивльські сторожі мали контролювати прорив кримчаків, у другому - купці, оминаючи державну митницю у Путивлі, утаємничували свій маршрут.

При цьому Піщаний брід, послуючи Посейм'я з Посуллям та Поворсклям, давав можливість рухатися через мережу "польових" та "лустьких" доріг. Тобто через мало заселену та слабо контрольовану територію потрапляти або у Путивль, Рильськ і далі, або, рухаючись у протилежному напрямку, - у Конотоп, Бахмач, Батурич.

У наведених документах згадуються Заводицьке городище та Піщане, що створює враження, немовби йдеться про два городища. Враховуючи, що переселенці, як правило, намагалися оселятися на старих городищах, які у більшості випадків мали природні (високі миси, що омивалися водою) та штучні (вали та рови) укріплення, можна думати, що і у даному випадку йдеться про якийсь археологічний об'єкт. У середині XVII ст. в цій же

⁸ *Слюсарський А.Г.* Соціально-економічне розвиток Слобожанщини XVII-XVIII вв. - К., 1964. - С.92, 98, 336.

⁹ *Кучера М.П., Сухобоков О.В., Белова С.А.* и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. - К., 1984. - С.109.

Піщаний брід на Верхній Сеймі

місцевості згадується Піщаний острожок¹⁰. Поблизу наміченого нами місця розташування Піщаного броду на сьогодні стародавніх городищ не виявлено. Проте, і городище, і збудований пізніше острожок не обов'язково мали бути у безпосередній близькості до броду. Як приклад слід нагадати, що переправи Середнього Сейму часто відстоять від однойменних населених пунктів на кілька кілометрів, іноді, виходячи з ширини пойми і відстані до корінного берега, - на 10-15 км.

Таким чином, локалізація Піщаного броду дає можливість простежити напрямок дороги, яка, у порівнянні з Лосицькою та Бакаєвою, хоча й була більш короткою і використовувалася менш інтенсивно, все ж мала важливе значення. Цей брід знаходився неподалік від р. Терн, на якій розташована низка давньоруських поселень, в тому числі і літописна В'яхань (нині с. Городище, Недригайлівський р-н Сумської обл.). Отже, не виключена можливість, що Піщаний брід використовувався і за часів Київської Русі.

¹⁰ Слюсарський А.Г. Вказ. града. - С.81.

ЯМ

Пам'ятки останніх століть були вивчені в даний час. Слідуети на те.

На виявлені Коногов області університету.

Перша заповідна інформація детально розположені річки Рет неодноразово підтвердили Стратію включати культуру і древнішого білого порцеляні в різних утворюються фрагменти ямками декорировані овальні. Кераміка і пісок.

Из лезвія

¹ Ку, Северської

² Са ранньої бр

³ Бел Поселіт

АРХЕОЛОГІЯ

БЕЛИНСКАЯ Л.И., ТЕЛИЖЕНКО С.А.

НОВЫЕ ПАМЯТНИКИ НЕОЛИТА
ЯМОЧНО-ГРЕБЕНЧАТОЙ КЕРАМИКИ НА СУМЩИНЕ

Памятники неолита ямочно-гребенчатой керамики (далее ягк) в последние годы не подвергались комплексным исследованиям. Недавно были введены в оборот новые материалы о памятниках неолита ягк по данным разведок Н.С.Котовой и В.Е.Курилenco в Подлесенье¹. Кроме того, следует отметить последнюю работу, в которой представлены материалы ягк на территории среднего течения Северского Донца².

Настоящая работа - краткий анализ памятников неолита ягк, выявленных в ходе исследований на территории Кролевецкого и Конотопского районов Сумской области сотрудниками Сумского областного краеведческого музея и Сумского государственного университета в 1998-1999 годах.

Первый пункт, многослойное поселение, выявлен на северо-западной окраине Кролевца в районе поселка Подолово. Краткая информация об открытии памятника была опубликована ранее, однако детальное описание материалов ягк представлено не было³. Поселение расположено на возвышенности 1-й надпойменной террасы левого берега реки Реть (левый приток Десны). Обилие подъемного материала и его неоднородность предполагали многослойный характер памятника, что и подтвердилось при разбивке разведочной траншеи длиной 5 м. Стратиграфия памятника насчитывает пять культурных горизонтов, включающих материалы неолита ягк, эпохи бронзы (марьяновская культура), а также средневековья (колочинская культура, роменская культура и древнерусская культура). На глубине около 0,4 м (0,1 м от материкового белого песка) были обнаружены фрагменты неолитической керамики и орудий из кремня. Сразу отметим, что все находки были зафиксированы в разных квадратах, тем не менее, можно с большой долей уверенности утверждать их хронологическое единство. Керамика представлена фрагментом стенки сосуда, орнаментированного по всей поверхности ямками овальной формы (рис.1.6) и фрагментом круглодонного сосуда, декорированного в придонной части небольшими овальными ямками (рис.1.5). Внутренние стенки сосудов заглажены. Керамика была изготовлена из глины с добавлением мелкозернистого песка и растительности.

Изделия из кремня: 1) скребок кончезубовой на первичном отпеле с лезвием, оформленным полукруглой крупнофасеточной ретушью,

¹ Курилenco В.Е., Котова Н.С. Неолит Мезинского-Подлесенья // Древности Северского Донца. - Луганск, 2000. - Вып.4. - С.35-52.

² Сажжаров С.И., Бриток А.А., Котова Н.С., Черных Е.А. Поселения неолита - ранней бронзы Северского Донца. - Луганск, 2000. - С.43, рис.24.

³ Белинская Л.И., Звагельский В.Б., Борошова В.О., Нога М.Д. Развідки в Середньому Посесіні // Сумська старовина! - 1998. - №II-IV. - С.39-41.

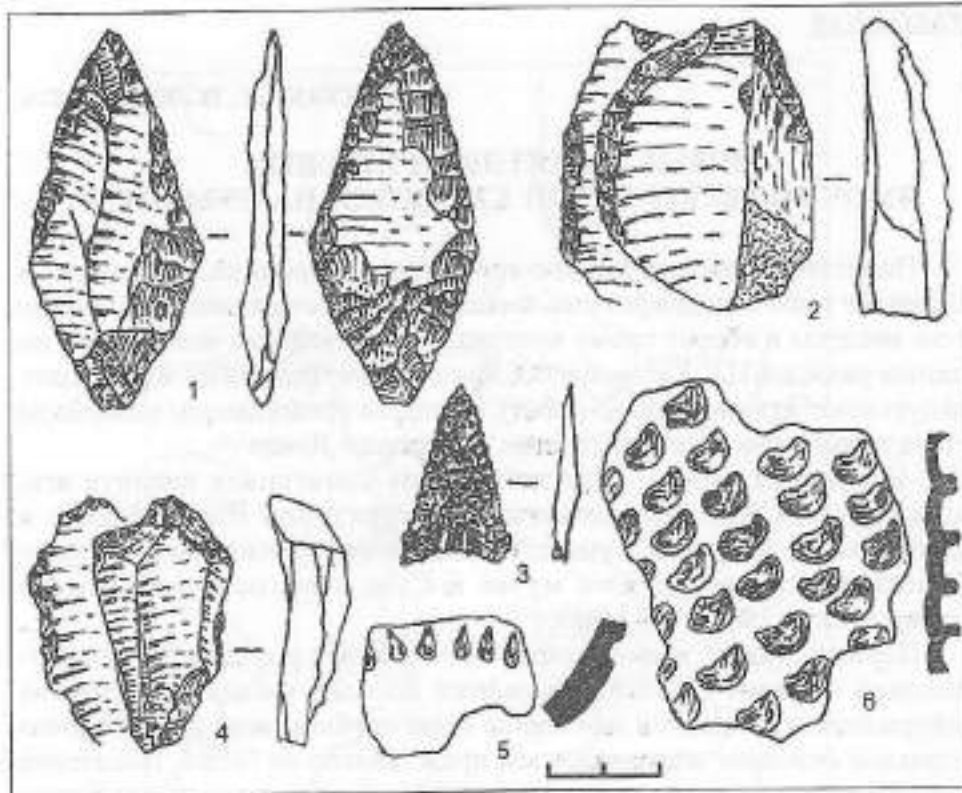

Рис. 1

заходящей на брюшко (рис.1.2); 2) наконечник дротика, листовидный, асимметричный, покрытый по краям пологой крупнофасеточной ретушью (рис.1.1); 3) наконечник стрелы треугольной формы с вогнутым основанием, покрытый с двух сторон сплошной мелкофасеточной ретушью (рис.1.3); 4) комбинированное орудие - скобель-ретушер (рис.1.4).

Все представленные находки, по всей вероятности, могут быть синхронизированы с материалами памятников второго этапа культуры ягк, датированных по относительной хронологии второй половиной IV тыс. до н.э.⁴. Отметим, что все находки с Подолово являют собой продолжение традиций раннего этапа культуры ягк. Ближайшими аналогиями находкам многослойного памятника Подолово являются материалы с поселений Скуносово-Рудого и Линского⁵. Кроме того, определенные сходства прослеживаются и в керамике так называемого долговского типа, обнаруженной на Лисогубовском поселении⁶.

Следующий пункт обнаружен в 1999 году на окраине поселка Таранское (Копотопский район), на 1-й надпойменной террасе р.Сейм. Памятник отделен от реки широкой поймой и старицей Сейма. Расстояние до реки около 800 м. Высота террасы относительно поймы составляет 4 м. Культурный горизонт эпохи неолита зафиксирован в нижней части темно-серого песка на глубине около 0,45-0,50 м. Стратиграфия памятника

⁴ Неприна В.И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. - К., 1976.

⁵ Там же. - С.97-101.

⁶ Неприна В.И., Запизняк Л.Л., Кротова А.А. Памятники каменного века Левобережной Украины. - К., 1986. - С.148.

19

такова:
остаткам
светло-ж
толщину
Сле
многосл
памятни
поселен
этапа, во
черты не

Неп

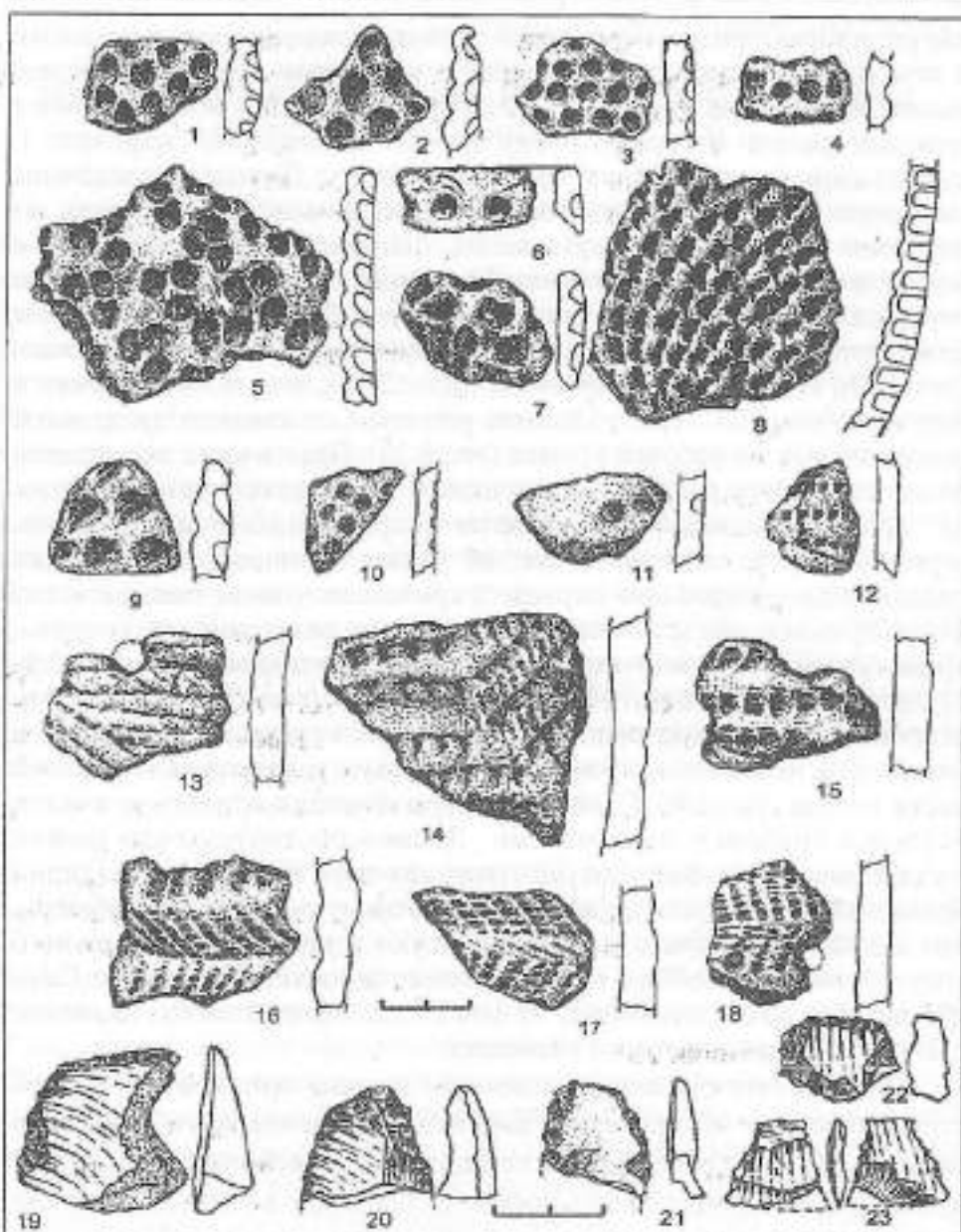

Рис. 2

такова: дерновий слой - 0,07 м; темно-серий песок с культурними
 остатками эпохи неолита (ягк) - 0,4 м; песок светло-серий - 0,2 м; песок
 светло-желтый (материк) - 0,7 м. Цифровые обозначения указывают на
 толщину слоя.

Следует отметить, что данный памятник расположен неподалеку от
 многослойного поселения Таранское 1, поэтому вполне вероятно, что
 памятники имеют общие хронологические рамки. В.И.Неприна отнесла
 поселение Таранское 1 ко второму этапу развития ягк. Материалы данного
 этапа во многом следуют традициям раннего этапа, однако некоторые
 черты последнего постепенно угасают. По всей видимости, Таранское 2

¹Неприна В.И. Указ. соч. - С.101.

как раз и характеризует переходный период от раннего этапа к позднему, о чем ярко свидетельствует наличие в кремневом комплексе средне-высокой трапеции (рис.2.23). Подобные трапеции вообще имеют довольно ранний возраст, поэтому кремневый комплекс Таранского 1, судя по данной находке, имеет архаические черты. Данные высказывания не имеют утвердительного характера, поскольку они основаны на изучении немногочисленных находок, полученных при разведочном шурфовании. Кремневый комплекс Таранского 2 представлен в основном первичными и вторичными отщепами (более 10 экземпляров). Изделия со вторичной обработкой представлены двумя концевыми скребками (рис.2.19), средневысокой трапецией (рис.2.23), четырьмя отщепами с ретушью (рис.2.21,22) и обломком ретушера со следами предельной изношенности на рабочей кромке (рис.2.20). Практически все отщепы имеют скребковую ретушь. Следует отметить, что все орудия изготовлены на первичных и вторичных отщепках неправильных очертаний, что, вероятнее всего, свидетельствует об упадке кремнеобрабатывающих традиций либо о проблеме сырьевого кризиса на данном этапе развития ягк. Керамика представлена фрагментами остродонных сосудов, орнаментированных ямочными вдавлениями различных форм (рис.2.1-11), а также оттисками гребенчатого штампа (рис.2.12-18). В единственном экземпляре представлен венчик сосуда, по которому, к сожалению, невозможно провести графическую реконструкцию верхней части сосуда (рис.2.6). Сочетание в композициях орнамента ямок и оттисков гребенки не отмечено. Данное обстоятельство можно рассматривать как факт сосуществования двух различных традиций орнаментации керамики в пределах одного памятника. Следует добавить, что данные стратиграфии свидетельствуют в пользу одновременного сосуществования обеих групп орнаментированной посуды. Синкретический облик памятника, на наш взгляд, оформился под влиянием традиций днепро-донецкого населения.

По технологическим данным обе группы орнаментированной керамики имеют общие черты, выраженные, прежде всего, в наличии примеси к тесту мелкозернистого песка, растительности и режы - болотной руды. Внутренняя поверхность посуды заглажена, но в отдельных случаях отмечена керамика, стенки которой покрыты расчесами. Цвет посуды варьируется от бежевого до темно-коричневого.

Хронологическая позиция Таранского 2, как уже было сказано выше, определяется рамками второго этапа развития неолита ягк, хотя в дальнейшем, при более полном изучении неолита северо-восточной Украины, возможна корреляция в установлении времени существования памятника.

Таким образом, публикация новых данных по культуре ягк дает возможность оценить культурное своеобразие региона в неолитическое время. На наш взгляд, проблема хронологии памятников ягк и ее контактов с соседними культурами требует серьезных уточнений, которые возможны лишь при планомерных полевых работах, а также при привлечении радиоуглеродной и палинологической методики датирования.

ПУТИ

До в
памятни
материал
шестую
рознице
логическ
территори
годы по
территори
районов
удалось о
В дальне
исследов
Украины
статье хо
основным
некоторые
протяжен

Пер
Путяля
И.И.Ляпу
Харьевка
исследов
и его пр
единичн
поселени
говорить
представ
культуры¹

При
Литвино
ям и ряде
часть кот
(столова
ритуальн
разрези
находили
женщине
также пр

¹ Обл
1994. - №3. -

ОБЛОМСКИЙ А.М., ТЕРПИЛОВСКИЙ Р.В.

ПУТИВЛЬСКОЕ ПОСЕЙМЬЕ НА РУБЕЖЕ НАШЕЙ ЭРЫ И В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ I ТЫС.Н.Э.

До недавнего времени систематические знания о раннеславянских памятниках Путивльского Посеймья ограничивались в основном материалами волынцевской и роменской культур. Древности предшествующего периода были представлены преимущественно разрозненными находками. Для заполнения территориальных и хронологических лакун авторами в 1990 г. была предпринята разведка на территории Путивльского района Сумской обл. Украины. В последующие годы полученные данные дополнялись материалами разведок на территории Кролевецкого и Глуховского районов, а также смежных районов Курской обл. России. Кроме того, на протяжении 1991-1993 гг. удалось осуществить стационарные исследования нескольких поселений. В дальнейшем из-за сложностей экономического порядка совместные исследования Институтов археологии Национальной академии наук Украины и Российской академии наук пришлось прекратить. В настоящей статье хотелось бы вкратце ознакомить научную общественность с основными результатами проведенных в Путивльском Посеймье работ и некоторыми выводами о культурно-историческом развитии региона на протяжении от рубежа нашей эры до середины I тыс.н.э.

Латенский период (II-I вв. до н.э.)

Первые сведения о памятниках II-I вв. до н.э. из окрестностей Путивля появились в конце 1940-х гг. в результате работ Д.Т.Березовца и И.И.Ляпушкина. Небольшие раскопки были проведены на поселении Харьевка, которое было отнесено к зарубинецкой культуре. В ходе наших исследований, когда сплошными разведками была охвачена долина Сейма и его притоки, выяснилось, что подобные древности здесь отнюдь не единичны. Ныне учтено 19 памятников типа Харьевка, причем на четырех поселениях проведены раскопки (рис.1). Таким образом, сейчас можно говорить о новой, восточной, группе памятников латенского круга, представляющей собой своеобразный локальный вариант зарубинецкой культуры¹.

При раскопках поселений Пересыпки 1, Чаплищи 3, Красное 4 и Литвиновичи 3 в культурном слое, нескольких десятках хозяйственных ям и ряде построек обнаружено большое количество находок, основную часть которых составляет груболепная (кухонная и тарная) и лощеная (столовая) керамика. Отметим также, что в Чаплищах 3 исследован ритуальный комплекс, представлявший собой яму, напоминавшую в разрезе песочные часы. В придонной части сооружения один над другим находились два человеческих черепа. Из них нижний принадлежал женщине 30-35 лет, а верхний - мальчику 9,5-10 лет. Из заполнения ямы также происходят кости крупного рогатого скота от двух особей и

¹ Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Посеймья у латенский час // Археологія. - 1994. - №3. - С.41-51.

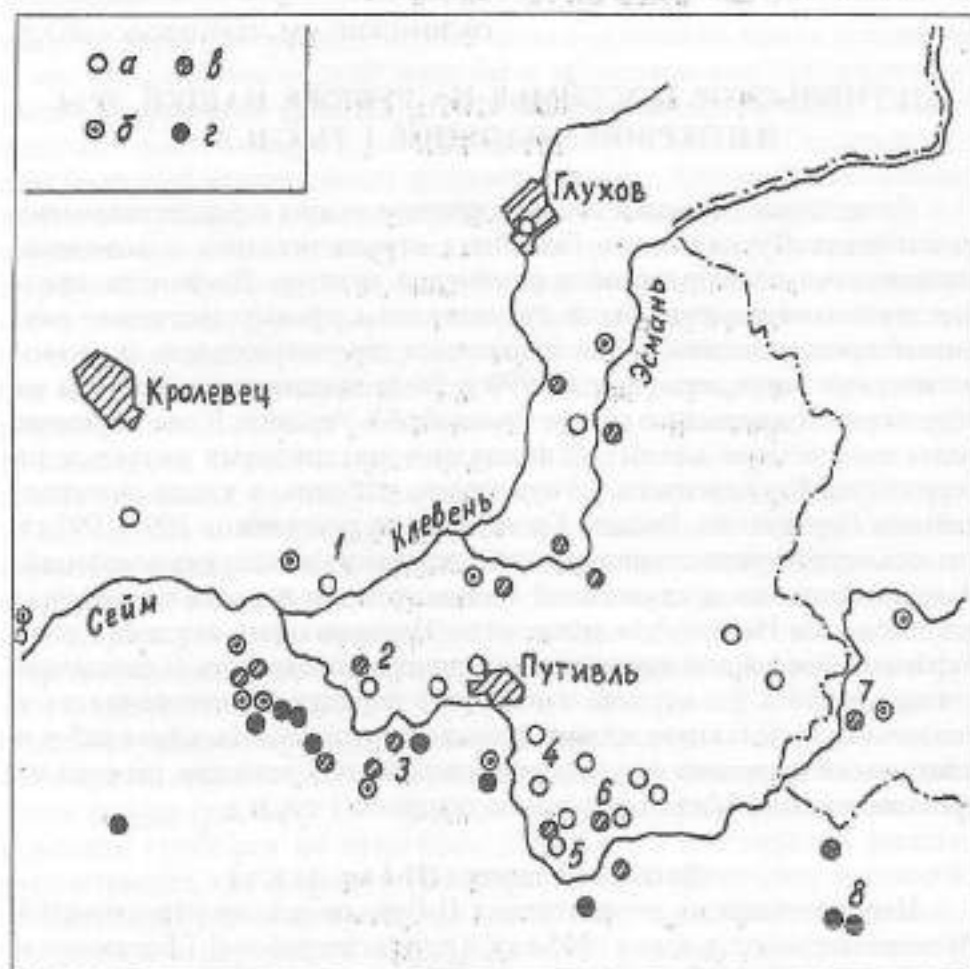

Рис.1. Основные памятники Путивльского Посеймья рубежа н.э. и первой половины I тыс. н.э.

Условные обозначения: а - зарубинецкие памятники; б - подзубинецкие памятники; в - памятники киевской культуры; г - памятники черниговской культуры (северные).

1 - Литвиновичи 3; 2 - Краснос 4; 3 - Октябрьское 2; 4 - Харьковка; 5 - Пересыпи 1; 6 - Чаплищи 3; 7 - Попово-Лежачи 4; 8 - Белополье.

фрагменты керамики². Материальную культуру племен Посеймья рассматриваемого периода наиболее полно характеризует посуда. По своему происхождению она может быть подразделена на две группы. В первую входят кухонные горшки с округлым плечом, высоким отогнутым наружу венчиком с защипами, полусферические крышки с полыми ручками, плоские диски (рис.2). Комплексы столовой посуды составляют лощеные миски с округлыми валикообразными или ребристыми бочками и раструбообразными венчиками, а также с зигзаговидным профилем. Сюда же относятся округлобкие и ребристые кружки с небольшой ручкой (рис.3). Эти сосуды имеют многочисленные аналогии на территории и могильниках зарубинецкой культуры Среднего Поднепровья.

² Там же. - С.41-44.

Рис.2.

Во вт
имею
миско
венчиком. П
шпичкам
подлощен
входят не
опершав
поверхнос
достаточн
Центральн

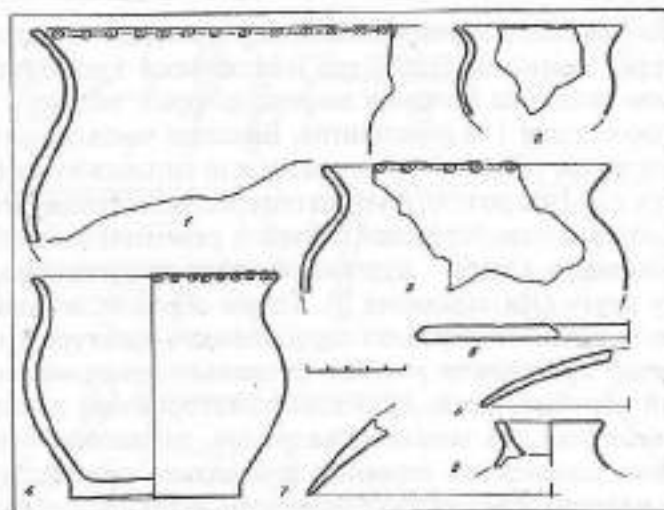

Рис.2. Груболепная керамика первой группы поселения Литвиновичи 3

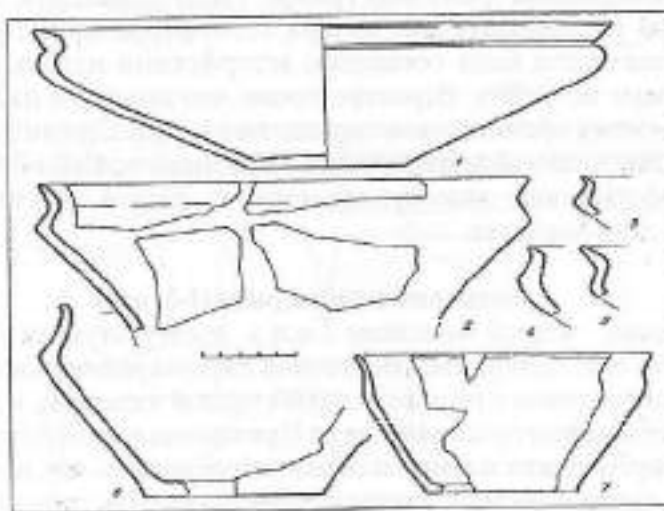

Рис.3. Лощенная керамика первой группы:
1, 5 - Пересыпки 1; 2 - Чаплиши 3; 3, 4, 6, 7 - Красное 4

Во вторую группу, довольно многочисленную, входят формы, не имеющие аналогов в зарубинецком керамическом комплексе. Это ряд мискообразных сосудов с округлым бочком и коротким утолщенным венчиком. Некоторые из них украшены каннелорами, напечными шишечками или врезным орнаментом. Нередко верхняя часть сосуда подлощена, а нижняя - нарочито ошершавлена (рис.4). В эту же группу входят некоторые горшковидные сосуды как с лошеной, так и с ошершавленной (хрповатой) или покрытой вертикальными расчесами поверхностью. Такая посуда отсутствует в зарубинецкой культуре, но достаточно хорошо известна в ряде латенизированных культур Центральной Европы, таких как поянешти-дукашевская, пшеворская,

ясторфская³. Данных для определения хронологии памятников типа Харьевка пока немного. Наиболее надежными хронологическими индикаторами являются обломки амфор, которых только с поселения Красное 4 происходит 112 фрагментов. Большая часть их принадлежит косским, отдельные обломки - родосским или синопским амфорам. Все они относятся к III-I вв. до н.э. Другими интересными находками являются железная фибула позднелатенской схемы с рамчатой ножкой (рис.5) и фрагмент глиняного алтаря - изделия, которое традиционно относят к ясторфскому кругу (Литвиновичи 3). Таким образом, в формировании сейминского локального варианта зарубинецкой культуры (памятников типа Харьевка) принимали участие несколько компонентов: среднеднепровский зарубинецкий, лукашевско-ясторфский и пшеворский. Впрочем, последние два можно объединить, поскольку, как показала Т.Домбровская, пшеворская керамика изначально присутствует в виде примеси к основному комплексу на погребенно-лукашевских памятниках⁴.

Если допустить присутствие в Посеймье в позднелатенское время каких-то групп лукашевско-ясторфского населения, то "становятся на место" не имевшие долгое время объяснения находки в районе устья Сейма шести коронообразных бронзовых гривен. Такие украшения, по мнению большинства исследователей, имеют ясторфское происхождение⁵. Очевидно, они могли быть оставлены ясторфскими племенами в ходе движения вверх по Сейму. Вероятно также, что именно к латенскому, а не раннеримскому времени, как предполагал М.Б.Шукин⁶, относится урна с кальцинированными костями из с.Пересыпки на Сейме⁷. Этот сосуд по своему оформлению явно принадлежит ко второй группе керамики памятников типа Харьевка.

Раннеримский период (I-II вв.)

В середине - второй половине I в.н.э. этнокультурная ситуация в лесостепи и на юге лесной зоны Восточной Европы радикально меняется. Эти изменения связаны с распадом зарубинецкой культуры, в результате которого на обширном пространстве от Прикарпатья до Дона происходят миграции зарубинецких племен и образование нескольких новых групп памятников, так называемых позднезарубинецких. Для древностей этого круга Левобережья, как и в предыдущее время, характерно сочетание восточных и западных черт - местных зарубинецких элементов с пшеворскими⁸. Ряд позднезарубинецких поселений стационарно исследован, в частности, по соседству с Посеймьем - в верховьях Псла. Несколько памятников такого рода обнаружено в ходе разведок и на территории Путивльского р-на, однако раскопки на них не проводились.

³ Обломский А.М., Тертишовский Р.В. О связях населения Центральной Европы и востока Днепровского Левобережья в латенское и раннеримское время // *Kultura przeworska*. - T.1. - Lublin, 1994. - S.159-181.

⁴ Dąbrowska T. Wczesne fazy kultury przeworskiej. Chronologia - zasięg - powiązania. - Warszawa, 1988. - S.175-180.

⁵ *Op.cit.*, s.183-186.

⁶ Секукин М. Зabytkie wielbarskie a kultura czerniachowska // *Problemy kultury wielbarskiej*. - Słupsk, 1981. - S.143-150.

⁷ Кукаренико Ю.В. Погребение у с.Пересыпки // *МИА*. - 1970. - №176. - С.33-34.

⁸ Обломский А.М., Тертишовский Р.В. Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры. - М., 1991.

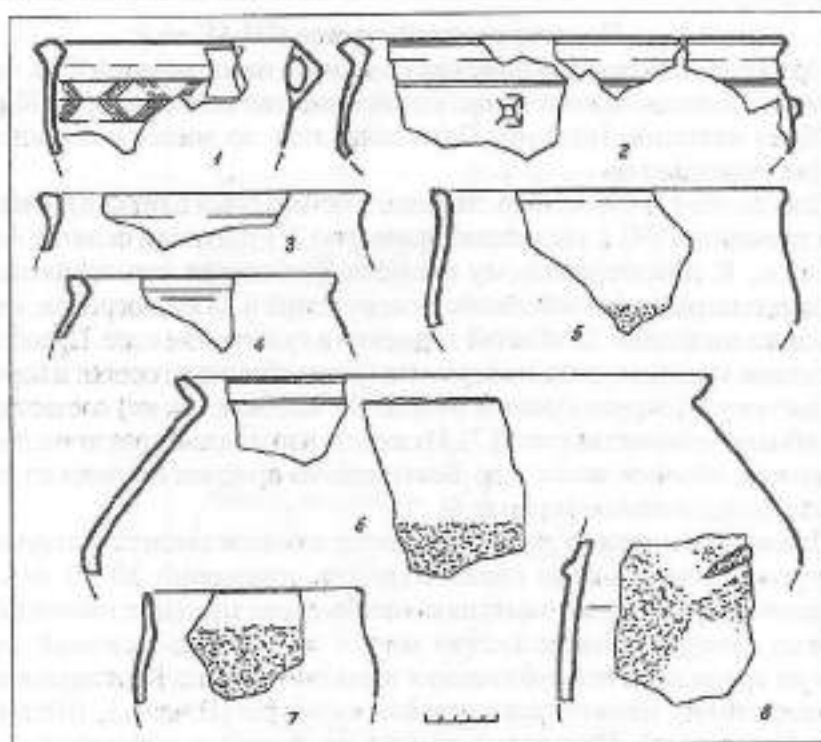

Рис.4. Керамика в второй группы поселения Красное 4:
1-4 - лошенная, 5-8 - с подлошенным верхом и хрповатым бочком

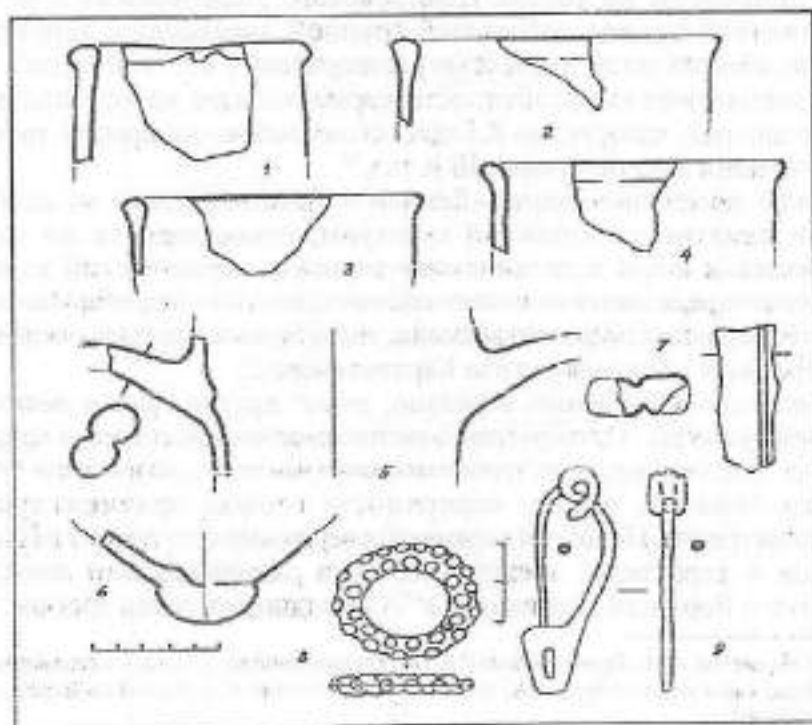

Рис.5. Датировочные находки памятников типа Харьковск:
1-7 - фрагменты амфор, 8 - бронзовое кольцо,
9 - железная фибула (1-3 - Красное 4, 9 - Литвиновичи 3)

Позднеримский период (III-IV вв.)

По ряду признаков к позднезарубинецким памятникам I-II вв. близко поселение Полово-Лежачи 4, расположенное уже на территории Курской обл., близ станции Теткино. Памятник этот во многих отношениях является уникальным.

Поселение располагалось на доне в пойме левого берега р. Сейм. Во время раскопок 1993 г. раскопано примерно 2/3 площади селища - около 1200 кв.м. К позднеримскому времени относятся три жилища, две наземные постройки, хозяйственное сооружение и 18 ям-погребов, а также два десятка локальных скопления керамики в культурном слое. Преобладает груболепная кухонная и тарная керамика (разнообразные горшки и корчаги), лощеная посуда (округлобокие и ребристые высокие миски) составляет до 7% от общего количества (рис.6,7). Из железа изготовлены различные ножи, серп, шпора, обломок копыя и др. Большинство пряслиц сделаны из стенок лощеных сосудов или амфор (рис.8).

Планировка, стратиграфия и характер находок свидетельствуют, что поселение существовало очень недолго, примерно 20-40 лет. Для определения хронологии памятника наибольшее значение имеют формы лощеных сосудов. Большинство мисок из Попово-Лежачей имеют аналогии среди позднезарубинецких памятников типа Картамышево 2 и наиболее ранних памятников киевской культуры (Гочево 1, Шишино 5, Новые Безрадичи). Некоторые из них по форме и орнаменту в виде прочерченных композиций напоминают пшеворские миски раннеримского времени. Очевидно, традиции изготовления такой керамики были принесены на восток Днепровского Левобережья в позднезарубинецкий период небольшой группой населения с территории Польши, которая затем полностью растворилась в местной среде⁹.

Хронологические особенности керамического набора подтверждаются шпорой, которую по К.Годловскому можно датировать рубежом III/III - первыми десятилетиями III в. н.э.¹⁰

Итак, поселение Попово-Лежачи 4 является одним из наиболее ранних памятников киевской культуры, относящемуся по набору керамических форм к деснинскому варианту. Архаический характер памятника определяется наличием многочисленных позднезарубинецких элементов предшествующего времени, характерных в первую очередь для левобережных памятников типа Картамышево 2.

Иное происхождение, вероятно, имеет другое раннее поселение киевской культуры - Октябрьское 2, расположенное практически напротив Путивля. Лощеная миска из этого памятника имеет аналогии среди посуды Попово-Лежачей, однако поверхность горшка орнаментирована расчесами гребня. Подобная керамика совершенно отсутствует в Попово-Лежачах и характерна прежде всего для раннекиевского комплекса Среднего и Верхнего Поднепровья¹¹. Очевидно, киевские древности

⁹ Обломский А.М., Тертиловский Р.В. Поселение Полово-Лежачи 4 и его место среди памятников киевской культуры // Acta Universitatis Lodzianae. Folia archaeologica. - 1998. - №32. - S.53-89.

¹⁰ Godłowski K. The Chronology of the Late Roman and Early Migration Period in Central Europe // PA. - 1970. - №CCXXVII. - Z.11. - P.12.

¹¹ Тертиловский Р.В., Абашина Н.С. Памятники киевской культуры. Свод археологических источников. - К., 1992. - С.76-89.

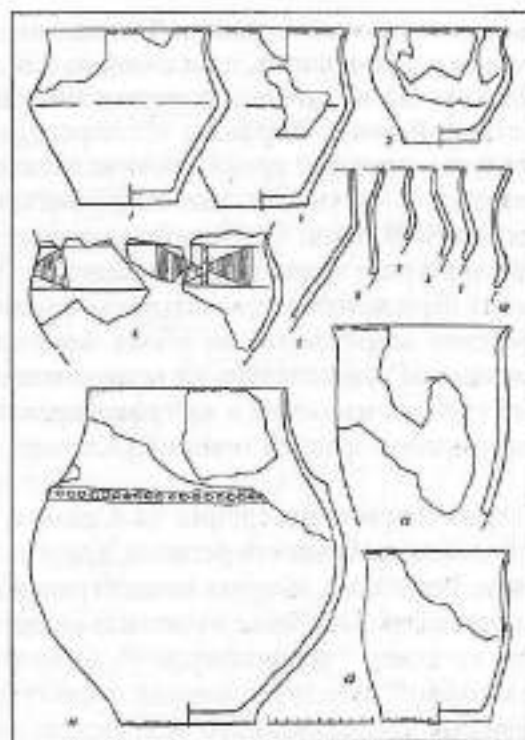

Рис.6. Керамика поселения Попово-Лежачи 4:
1-10 - лощеная, 11-13 - груболепная

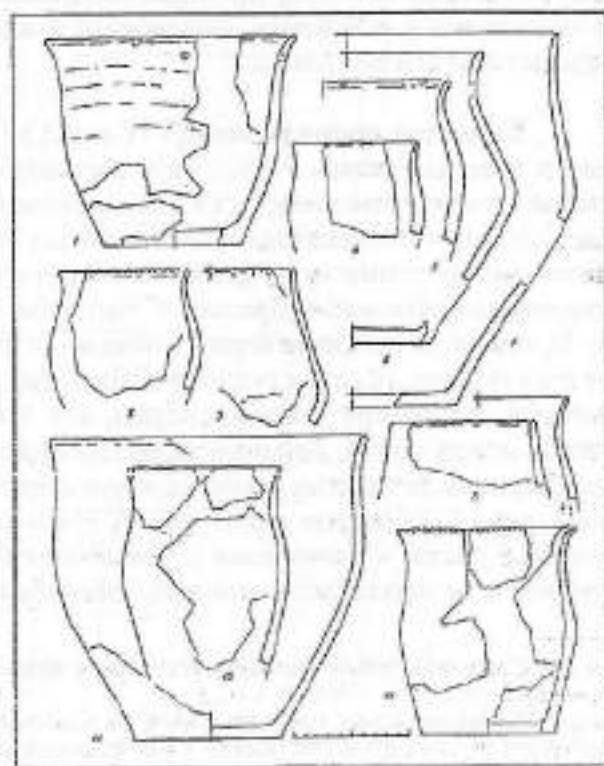

Рис.7. Груболепная керамика поселения Попово-Лежачи 4

Посеймья складываются на основе традиций населения, проникавшего в этот регион не только с юго-востока, но и с севера или запада.

Около середины III в. ситуация осложняется появлением в лесостепной и степной зонах Украины и сопредельных государств черняховской культуры, имевшей яркий провинциально-римский облик и характеризующейся, в частности, высокоразвитыми земледелием, ремеслами и торговлей. Именно Сейм служил границей, разделявшей племена киевской культуры и черняховское население: Все черняховские поселения занимают первые или вторые террасы левого берега Сейма, в то время как киевские встречаются на обоих берегах (рис.1). Бытует мнение, что "черняховцы" расселялись на черноземных почвах, однако участки подобных грунтов известны и на правобережье Сейма, где нет черняховских памятников: в среднем течении р.Клевень, между Глушково и Рыльском.

Вероятно, черняховское население за Сеймом удерживали не почвенно-климатические особенности региона, а другие причины, скорее всего, политические. Возможно, высокая концентрация киевских племен в Подесенье и прилегающем Посеймье позволила оказать сопротивление продвигающимся на север "черняховцам"¹². Отметим, что в число носителей черняховской культуры данной территории, как свидетельствуют материалы исследованного А.Н.Некрасовой поселения у Белополя, входили германцы-готы, оставившие характерную лепную керамику вельбарского облика¹³. Более сложный этнический состав, возможно, имело население, которому принадлежал наиболее северный черняховский могильник у с.Успенка Буринского р-на, который на протяжении ряда лет изучала Е.В.Махно¹⁴.

Гуннское время (конец IV-V в. н.э.)

К сожалению, нам не удалось исследовать раскопками ни одного поселения киевской культуры, находящегося в непосредственной близости от черняховских селищ и относящегося к начальному или среднему периоду контактов между этими культурами. Все памятники киевской традиции, подвергшиеся раскопкам (Красное 4, Чаплици 3, Пересыпки 1, Литвиновичи 3), находятся на правом берегу Сейма и относятся к финалу существования этих культур, то есть к гуннскому времени.

Типологически, по набору лепной посуды, все эти памятники достаточно близки между собой. Керамический комплекс представлен горшковидными сосудами различных размеров округлобоких, баночных, тюльпановидных, реже - ребристых форм (рис.9). На всех памятниках обнаружены плоские диски и сковородки с невысоким бортиком или закраиной. Предметы черняховского импорта, типичные для южных

¹² *Обломский А.М.* Среднее Посеймье в позднеантичное время. Формирование южной границы кочевнической культуры // РА. - 1996. - №4. - С.52-53.

¹³ *Некрасова Г.М.* Черняхівське поселення біля м.Білополя // Проблеми ранньосередньовічної і давньоруської археології Посейм'я. Матеріали наукової конференції. - Білопіль, 1994. - С.3-4.

¹⁴ *Махно Е.В.* Раскопки Успенского могильника // АИУ.1968. - К., 1971. - С.214-218; Вона ж. Нові розкопки Успенського могильника // АДУ.1969. - К., 1972. - С.214-220.

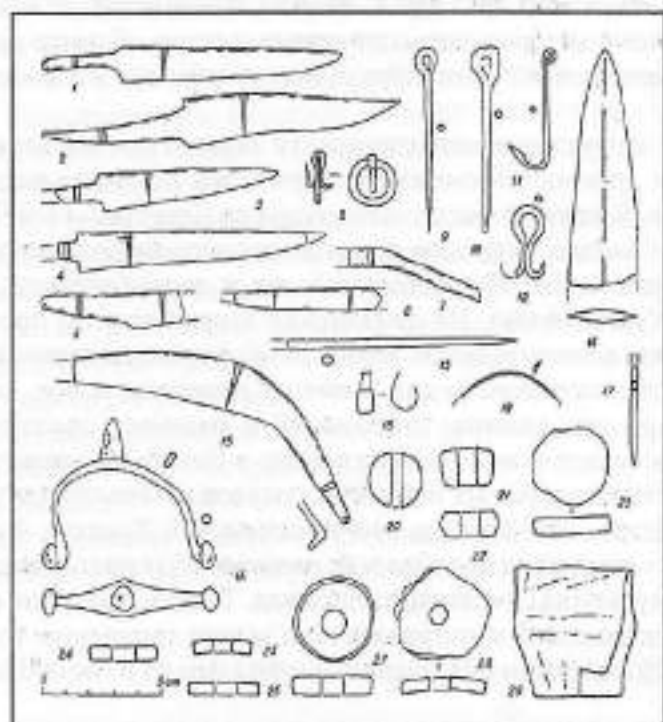

Рис.8. Индивидуальные находки поселения Попово-Лежачи 4:
1-17 - железо, 18-19 - бронза, 20-29 - глина

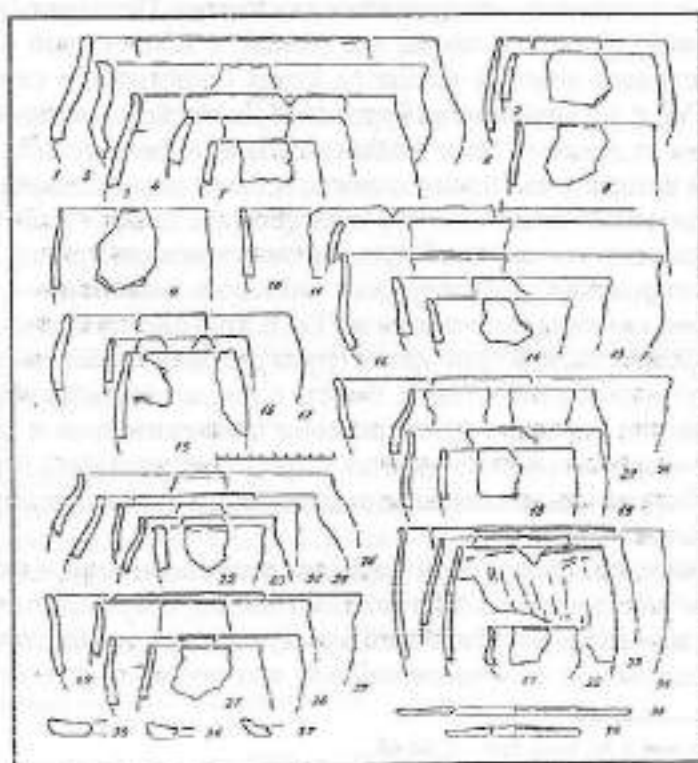

Рис.9. Керамика поселения Красное 4: 1-30, 32-39 - груболепная, 31 - лощеная

памятников киевской культуры, крайне немногочисленны. К ним относятся единичные фрагменты гончарных сосудов, обломки конических грузил для вертикального ткацкого станка и туфовых жерновов ручных мельниц.

Анализ структуры керамического комплекса вышеуказанных памятников и древностей смежных территорий позволил разделить их на две группы. В первую входят материалы из Пересыпок 1 и Чаплищ 3, они наиболее близки киевским памятникам деснинского варианта, как ранним (Лавриков Лес, Форостовичи), так и, в особенности, поздним (Ульяновка, Курган-Азак). На памятниках второй группы преобладают (или встречены в значительном количестве) формы, которые в римское время либо относительно редки, либо не известны вовсе, то есть по своему набору эти селища "тяготеют" к раннему средневековью. Очевидно, наступление колочинского этапа в Посеймье характеризуется распространением закрытых баночных сосудов и появлением усеченно-конических форм. Любопытно, что на поселении Красное 4 структура керамического комплекса подобна той, которая наблюдается в материалах колочинской культуры Гомельского Посожья. То есть, вероятно, и на этапе сложения колочинской культуры имело место смешение традиций - принадлежащих местному населению и пришлым из Южной Белоруссии группам¹⁵.

Последующий период, VI-VII вв., характеризующийся распространением древностей колочинской культуры в северной части лесостепи Днепровского Левобережья, также представлен рядом памятников Посеймья, в частности, материалами поселения Песчанос (раскопки Л.И.Белинской). Отметим также, что именно с колочинской культурой Посеймья связана находка крупного клада бронзовых и серебряных украшений VII в. у с.Галонново на Курщине¹⁶. Дальнейшая история региона связана уже с древностями волынцевской и роменской культур, носителями которых, как принято считать, были летописные северяне.

В заключение отметим, что в результате наших работ начала 1990-х гг. удалось составить общую картину этнокультурного развития племен Днепровского Левобережья накануне появления славян на страницах письменных источников в VI в. В этой системе немалое место занимают древности ряда культурных групп рубежа нашей эры - середины I тыс.н.э. Путивльского Посеймья. Вместе с тем, необходимо указать, что систематическое изучение этого региона применительно к раннеславянским памятникам лишь начинается и предстоит заполнить еще немало пустот, чтобы сделать изложенные выше выводы более доказательными и конкретными.

Например, памятники типа Харьевка латенского периода представлены лишь поселениями. Могильники здесь, в отличие от других локальных вариантов зарубинецкой культуры, пока неизвестны, что не позволяет провести их сравнительный анализ по соответствующим

¹⁵ Обломский А.М. Указ. соч. - С.54-68.

¹⁶ Гауритухин И.О., Обломский А.М. Галонновский клад и его культурно-исторический контекст. - М., 1996. - Раннеславянский мир. - Вып.3.

показателям
нескольких
черняховско
известны п
исследован
следующие

1. Суш
- Харьевка п 1
2. В как
- в формиро
3. Как
- ховскими п
4. Япля
- заселения л
- гуннского в
- Таковы
- усилия архе

Отримано ре

РЕПУБЛІКА

Загря

На бер
же обильно
других мест
за кузницям
восприняет

Сумской вест

показателям. Крайне желательно было бы провести раскопки хотя бы нескольких поселений позднезарубинецкого типа I-II вв., а также черняховской и киевской культур рубежа III/IV в. Такие памятники известны по материалам разведок, однако средств на стационарные исследования пока не хватает. Их проведение позволило бы ответить на следующие вопросы:

1. Существует ли преемственность между памятниками типа Харьевка и позднезарубинецкими памятниками Посеймья?

2. В какой мере местные позднезарубинецкие памятники участвовали в формировании деснянского варианта киевской культуры?

3. Какие формы принимали контакты между киевскими и черняховскими племенами Посеймья?

4. Являлся ли рассматриваемый регион исходной территорией для заселения лесостепи после распада черняховской культуры, начиная с гунского времени?

Таковы основные задачи, на решение которых следует направить усилия археологов в начале очередного тысячелетия.

Работа выполнена при поддержке
Research Support Scheme of the
Open Society Support Foundation
(Grant № 440/1999).

Отримано редакцією 18.09.2000 р.

РЕПУБЛІКАЦІЇ

Загрязнение рек.

На берегу реки Псла, возле цирка сваливается мусор, который при первом же обильном дожде будет смываться в реку. Такие свалки мусора имеются и в других местах на берегах Стрелки и Сумки. Особенно много сваливается мусора за кузницами на берегу р.Сумки, где есть плакат гласящий: "Свалка нечистот воспрещается"

Сумской вестник. — 1913. — 23 апреля. - С.2.

КАМЕРНЫЕ ПОГРЕБЕНИЯ ГОЧЕВСКОГО НЕКРОПОЛЯ НА ВЕРХНЕМ ПСЛЕ

Ингумации в деревянных сооружениях (срубных или столбовых камерах), помещённых прямо в ямах под курганами, в Скандинавии появились и распространились в X-XI вв. Они оказались чуть менее престижной формой заупокойного обряда по сравнению с сожжением в ладье. Взаимодействие и соотношение этих похоронных традиций описаны в средневековой литературе (Снорри Стурлусон, Ибн-Русте) и проанализированы археологами (А.-С.Грэслунд, Г.С.Лебедевым, И.В.Дубовым и В.Н.Седых, А.П.Моцей, В.Я.Петрухиным, Е.А.Шинаковым и др.).

Традицию камерных захоронений викинги сохранили и на территории Восточной Европы. Однако атрибуция и истолкование этой формы могил встречали здесь ряд трудностей при их полевой фиксации¹; различении камер скандинавов, с одной стороны, и кочевнических, некоторых типов славянских погребений, ранних христианских могил, с другой². В связи с запрограммированностью археологических исследований в советское время определённой идеологией, эти скандинавские ингумации в СССР если и обнаруживались при раскопках, то чаще всего приписывались местной славянской элите³. Применительно к восточновропейскому ареалу их бытования объективные параметры и методика выделения камерных захоронений, с учётом богатого опыта западных (прежде всего скандинавских) их исследователей, оказались определены лишь в последнее время⁴.

Основными параметрами камер были признаны: определённая ширина могильной ямы, её соотношение с длиной. Важными (но не обязательными) показателями являются остатки погребальных сооружений из дерева и престижный погребальный инвентарь (впрочем, известны и камеры без вещей). Нам представляется эвристичным в ряде случаев учитывать и глубину могильной ямы, передающую объём подземных "хором". Конструкция же собственно камер (срубная, столбовая),

¹ *Жарнов Ю.Э.* Гнёздовские курганы с остатками труположения // Историческая археология. Традиции и перспективы. К 80-летию со дня рождения Д.А.Авдусина. - М., 1998. - С.92-105.

² *Моця А.П.* Срубные гробницы Южной Руси // Проблемы археологии Южной Руси. - Киев, 1990. - С.99-107.

³ *Хлевое А.А.* Норманская проблема в отечественной исторической науке. - СПб., 1997.

⁴ *Graslund A.-S.* Birka IV. The Burial Customs. A Study of the Graves on Björko. - Stockholm, 1980; *Авдусин Д.А., Пушкина Т.А.* Три погребальные камеры из Гнёздова // История и культура древнерусского города. - М., 1989; *Жарнов Ю.Э.* Женские скандинавские погребения в Гнёздове // Смоленск и Гнёздово (к истории древнерусского города). - М., 1991; *Дубов И.В., Седых В.Н.* Камерные и срубные гробницы Ярославского Поволжья // Проблемы археологии и этнографии. Вып.4. Историческая этнография. - СПб., 1993; *Шинаков Е.А.* Камерные захоронения Среднего Подвесья // Деснянские древности. - Брянск, 1999.

как остроу
или общес

Сравн

Гнёздова д
рода пог
восточно
ряд конст
местные г
таких ос
сооружен
камерного
в них; пр
поздний -

Что в

выделенн
волинског
больший
Среднем Г
которая вк
(наземные
кремации)
тенденци
Волинског
Однако и т
/ длина 0,6
Эта тенде

Можн

группы ка
(традицион
и с относи
микрореги
районах вс
Галицком
древности⁸
при болес
типа внутр

⁵ *Шина*
СПб., 1995. - 6

⁶ *Алекс*

топонимичес
конгресса сл
погребения Э
же; *Соболев*
Памятники с
Псков, 1997; 6
земли // Труд

⁷ *Шина*

⁸ *Мельн*
письменности

как остроумно доказал А.Е.Шинаков⁵, не может быть маркирующим этнос или общественный статус покойника признаком.

Сравнение классических памятников этой традиции из Бирки и Гнёздова демонстрирует максимальную типологическую близость такого рода погребальных сооружений. Тогда как камерные погребения восточноевропейского Севера (новгородской и псковской земель) имеют ряд конструктивных особенностей, по всей видимости, воплощающих местные представления о престижности и правилах похорон. В числе таких особенностей выделяются: переход к срубной технологии сооружения "домовины"; порой совмещение с грунтовыми ямами камерного типа и собственно камерами из бревен и плах трупосожжений в них; признаки строения насыпи, восходящие к сопочному обряду; поздний - вплоть до рубежа XI-XII вв. - период бытования камер⁶.

Что касается восточноевропейского юга, то сопоставление трёх выделенных А.П.Моцей регионов, где встречаются камеры (киевского, волынского, днепро-деснинского междуречья), предоставляет гораздо больший спектр разновидностей и форм данного обряда. Скажем, в Среднем Подесенье прослеживается эволюция ингумационного обряда, которая включает в себя: а) сочетание обрядов "камеры" и трупосожжения (наземные камеры с кремациями, подземные камеры с пережитками кремации); б) классические камеры; в) христианские могилы⁷. В качестве тенденции можно отметить большую близость параметров камер Волынского и Днепро-Деснинского ареала к классическим образцам. Однако и там, при сохранении типично камерного соотношения (ширина / длина 0,6-0,7), резко занижены абсолютные показатели размеров камер. Эта тенденция ещё более выражена в киевском регионе.

Можно предположить, что названные последними две территориальные группы камер связаны и с военно-административной экспансией Киева (традиционная трактовка, особенно применительно к северным памятникам), и с относительно мирным, стихийным переселением из первоначальных микрорегионов прямой скандинавской колонизации. Кстати, именно в районах восточнее и западнее Киева - на Черниговщине, в Звенигороде Галицком - дольше всего на Руси фиксируются чисто скандинавские древности⁸. Конечно, проверку предложенной схемы необходимо проводить при более многомерном сравнении отдельных погребений обсуждаемого типа внутри каждого региона.

⁵ Шинаков Е.А. От пращи до скрамасакса: на пути к державе Рюриковичей. - Брянск-СПб., 1995. - С.148.

⁶ Александров А.А. Псковские сонки (историографические, исторические и топонимические комментарии к археологической карте) // Труды VI Международного конгресса славянской археологии. - Т.IV. - М., 1998. - С.148-149; Платонова Н.И. Камерные погребения XI-начала XII вв. в Новгородской земле (анализ погребального обряда) // Там же; Собаков В.Ю. О древнерусских камерных погребениях Новгородской земли // Псков: Памятники старины. Концепция. Открытия. Версии. Памяти В.Д.Белешко. - Т.II. - СПб.-Псков, 1997; Огюль. Средневековая погребальная обрядность на северо-западе Новгородской земли // Труды VI Международного конгресса славянской археологии. - Т.IV. - М., 1998.

⁷ Шинаков Е.А. Камерные захоронения Среднего Подесенья... - С.82-83.

⁸ Мельникова Е.А. Культурная восприимчивость скандинавов на Руси по данным языка и письменности // Труды VI Международного конгресса славянской археологии. - Т.IV. - М., 1998.

В настоящей статье рассматриваются материалы памятника, которые заметно расширяют наши представления о пространстве и времени бытования данного обряда. Это известный Гочевский комплекс на верхнем Псле, в Беловском районе Курской области. Наличие здесь двух камерных захоронений впервые отмечено Е.А.Шинаковым⁹. Дальнейшее распознавание камер и близких к ним погребений среди курганов Гочева значительно затруднено устаревшей документацией старых раскопок и отсутствием сколько-нибудь обстоятельных публикаций копавших там недавно археологов. Однако раскопки Д.Я.Самоковасова, для своего времени образцово документированные, всё же позволяют выделить серию трупоположений в материковых ямах под курганами. Согласно его дневнику гочевских раскопок¹⁰, это курганы I, IX, X, XXVII, XXX, XXXIII, XLV, LX, LXVIII, XCVII, CXXVII, CXLII. Среди них мы и попробуем поискать могилы камерного типа.

Курган IX, по впечатлению исследователя, "конусообразный" (так же как и северо-западные сопки, и большие курганы Черниговщины), высотой около 5 м, представляет собой даже по скандинавским параметрам классическое мужское погребение в камере: длина 284,48 см, ширина 142,24 см, соотношение ширины и длины - 0,5¹¹. В этой могиле зафиксированы "остатки деревянного гроба" (терминологически в ту пору не отличавшегося археологами от стационарного гробовища-камеры). Покойника сопровождал богатый инвентарь, ювелирные украшения, а из оружия - кинжал и топор. Особо примечательно присутствие тут же нижней половины горшка с жертвенной пищей - такой обычай известен в погребениях Гнёздова, а в том числе и в явно скандинавских.

Что касается кургана XXVII, то яма в материке под ним также отвечает пространственным параметрам камеры: глубина 71,12 см, длина 213,36 см, ширина 106,68 см, ширина/длина 0,5. Это мужское погребение сопровождал только нож. Впрочем, мало- и безинвентарные камеры не редкость, особенно в XI в.¹² Похожая ситуация с курганом XXX, содержащем мужское погребение: глубина 142,24 см, длина 213,36 см, ширина 106,68 см, ширина/длина 0,5.

Наконец, женское погребение под курганом LXVIII также обладает подходящими для камер размерами: глубина 31,08 см, длина 213,36 см, ширина 106,36 см, ширина/длина 0,5. Дополнительным аргументом в пользу "камерности" этого захоронения является богатый набор из 27 серебряно-, 2-х золото-стеклянных и 5 янтарных гранёных бус¹³.

Курган I, видимо, тоже стоит причислить к камерам, несмотря на то

⁹ Шинаков Е.А. Население верхнего течения реки Псел в XI-XII вв. (по материалам Гочевского археологического комплекса) // Вестник МГУ. - Серия 8. "История". - №2. - С.96.

¹⁰ Самоковасов Д.Я. Дневник раскопок в окрестностях села Гочева Обоянского уезда Курской губернии. - М., 1915.

¹¹ Жарнов Ю.Э. Гнёздовские курганы с остатками трупоположения... - С.97.

¹² Гурьянов В.Н. Камерные погребения на Бокнищине // Слово і Русь у науковій спадщині Д.Я.Самоковасова. - Чернівці, 1993. - С.31-33.

¹³ Жарнов Ю.Э. Гнёздовские курганы с остатками трупоположения... - С.100-101 (Параметр >20 бусин).

что извест
остатков
этой насы
его состав
(?). Парам
происхож

Недо
размерам
соотноше
"гроб" - 1

Все
стандарт

Оста.
XXXIII. X
одного из
Все они и
выделяют
захоронен

Гораз
материал
П.С.Рыко
Тем не м
подходит
совершен

П.С.П
материко
первого -
С.Щ.]. Ку
довольно
уклонени
других я
(браслет
значитель

В др
ингумац
глубины,
почти на
сооружа
настояще
конусооб
раскопок
("один ил
погребен
была узк
просто я

¹⁴ Рык
Обоянског
¹⁵ Там

что известна только его глубина - 35,54 см. Но примем в расчёт наличие остатков дерева, а ещё впечатляющую даже после распашки величину этой насыпи. В пользу нашего предположения говорит и инвентарь: в его составе выдающийся для Гочева набор оружия - палаш, нож, сулица (?). Параметр глубины и убор говорят, скорее всего, в пользу киевского происхождения покойного.

Недостаточно ясным остаётся курган CXLVII с могильной ямой размерами 177,8 см глубины, 142,24 см длины, 62,16 см ширины, соотношением ширины/длины 0,44 см. Здесь полностью сохранился "гроб" - 115, 52/53, 28, ширина/длина 0,46. Погребение - детское.

Все эти захоронения вписываются только в южные ("размытые") стандарты камер и, судя по инвентарю, относятся к XI-началу XII вв.

Остальные погребения, отмеченные нами у Д.Я.Самокувасова (X, XXXIII, XLV, LX, CX LI) сделаны, похоже, не в камерах, а в обычных для одного из видов местной погребальной обрядности подкурганых ямах. Все они имеют отношение ширины к длине 0,42-0,46. Среди них, правда, выделяются явно воинское (курган X) и два богатых женских (XLV, LX) захоронения.

Гораздо сложнее использовать сегодня ещё хуже зафиксированные материалы последующих раскопок гочевских курганов, произведённых П.С.Рыковым (1912), В.Н.Глазовым (1913, 1915), В.С.Львовичем (1913). Тем не менее, и из этих архивированных отчётов выясняется ряд подходящих под те или иные камерные стандарты погребений, совершённых в подкурганых ямах.

П.С.Рыков обнаруженные им грунтовые погребения делил по форме материковых ям на два типа. На камеры весьма похоже его описание первого - "курганов типа №56 и №70 [по счёту этого раскопщика - А.Щ., С.Щ.]. Куполообразный, невысокий курган [такого устройства] скрывал довольно широкую и неглубокую могилу, где покойник лежит часто с уклонением на С.-В. Вещей хотя и немного, но всё же больше, [чем в других ямных могилах,] а именно, стрелы, бусы, [другие] украшения (браслеты). Заметны, как будто, больше и доски гробов. ... Встречено значительно больше украшений"¹⁴.

В другом из намеченных этим исследователем типе грунтовых ингумаций Гочева "могила была, обыкновенно, узкой, до 1 аршина глубины, крытая длинной доской, длиннее человека, под ней лежащего, почти на один аршин". Т.е., надо полагать, деревянная обкладка покойника сооружалась в этих случаях прямо по месту его погребения, как в настоящих камерах. Насыпи над такими ямами "имели характерную конусообразную форму", наравне с типичной камерой в кургане IX из раскопок Д.Я.Самокувасова. Эти ямные погребения почти безинвентарны ("один или редко два ножа и никаких украшений"). Для данных "грунтовых погребений, где покойник имел только нож и был покрыт доской, а могила была узкой"¹⁵, не исключено эволюционное размывание камерных и просто ямных традиций под влиянием христианства.

¹⁴ Рыков П.С. Отчёт о раскопках, произведённых близ с. Гочева Курекой губернии Обоянского уезда // Рукописный архив ИИМК. - Ф.1. - Оп. 192 г. - Д.116. - Л.40 об.

¹⁵ Там же. - Л.31.

При поиске камерных захоронений среди раскопанных этим археологом особое внимание "обращают на себя ... три кургана с погребениями, где вещи значительно отличались от вещей других курганов. ... Это курган с [литыми] иконами Божьей Матери (№14)" и "более ясным гробом" в грунтовой яме. Далее, "курган с саблей и копьем" вполне ланпетовидной формы* (№40) и курган (№16), где положение покойника, по-видимому, сидячее"¹⁶.

По хронологической шкале, разработанной для Гочевского некрополя Е.А.Шинаковым¹⁷, эти могилы могут быть датированы концом XI-началом XII вв. Поскольку появление камерного обряда в самой Скандинавии вообще связывается большинством его исследователей с воздействием христианства, самые ранние символы последнего на юго-востоке формирующейся Руси, тем более в сочетании с вооружением и прочим инвентарём северного типа, могут служить лишним подтверждением появления здесь носителей данного типа погребальной обрядности.

Причём уломянутая сабля вместе со своими ножами оказалась "согнутой о колесо" (обряд ритуальной ломки оружия при погребении его владельца особенно характерен для германских народов, включая скандинавов). К тому же кругу северных, а на Руси импортных древностей относится "небольшая железная гривна" из кургана №60 и некоторые другие украшения из прочих могил Гочева¹⁸.

Среди найденных П.С.Рыковым в указанных выше курганах сосудов неоднократно встречены "нижние части горшков". "Части горшков с золой", "дно горшка, помещённое отдельно" отмечены и в тех курганах, что раскопал В.С.Львович.

Курган №33 по нумерации этого исследователя Гочева содержал сидячее погребение женщины на материке, с богатым набором бус и других украшений. Причём внутри этой насыпи отмечена и особая могильная яма, длиной 210 см, шириной 95,5 см и их соотношением 0,46 - самый близкий к камерным показатель на этом участке некрополя¹⁹. Деревянные сооружения типа камер, но не в материке, а в курганных насыпях отмечены и в Гнёздове, и в Курском Посеймье (погребение косули в кубообразной деревянной камере (0,8 x 0,6 м) над человеческими трупосожжениями позднероменского времени (рубежа X-XI вв.) у с.Жерновец на р.Тускар²⁰.

Ещё два кургана (№51 за 1913 г. и №9 за 1915 г.) "с костями в беспорядке на материке" (т.е. со следами сидячего покойника) раскопаны в Гочеве

* По описанию П.С.Рыкова, "довольно длинное с большой втулкой, постепенно от тонкого листовидного острья расширяющейся и в конце имеющей поперечный стержень".

¹⁶ Там же. - Л.29 об.

¹⁷ Шинаков Е.А. Население верхнего течения реки Псел... - С.93.

¹⁸ Там же. - С.93-96; Шаповалов С.П. Находки и значение северных древностей в Курском Посеймье рубежа I и II тыс.л.э. // 60 лет кафедре археологии МГУ им. М.В.Ломоносова. - М., 1999.

¹⁹ Львович В.С. Дневник раскопок, произведённых в некрополе у с.Гочева Курской губернии Обоянского уезда // Рукописный архив ИИМК. - Ф.1. - Оп. 1913 г. - Д.330. - Л.27 об., 72-73.

²⁰ Узинев А.А. Раскопки курганов и городищ в дальнем р.Тускар // АО 1984. - М., 1986. - С. 77.

В.Н.Глазс
ингумади
типичный
прибалтий
районе Ку
материко
соотносят
которой в
X-XI вв.²³

Кром
сравнител
четырёх л
стационар
60, 63, 64,
одном слу
первыми в
А именно,
Св. Георги
Оранты)²⁴;
распятием
встречены
(раскопки
погребени
и прочим
позднего э
Последни
несколко
счёту Г.Ю.
шириной С

²¹ Глазс
уезда Курско
Зме. Отчет о
- Оп. 1915 г. -

²² Самс
²³ Морс
летописного
- М., 1997. - С.

²⁴ Рыко
близ с.Гочев
Саратовско
С.45. Заметил
также иконы
обереги путе
иконах-энкол
мира. - М., 2
целом вклад
христиански

²⁵ Шинк
XIII вв. Авто
²⁶ Муса
археологии)
- С.144-149.

В.Н.Глазовым²¹. Подобное положение покойника при курганной ингумации - обряд, очень редко встречающийся на Юге, зато довольно типичный на средневековом Севере, на кладбищах скандинавов и прибалтийских финнов. Поскольку и на Пеле, в Гочеве, и на Сейме, в районе Курска²², усаженные в курганах покойники располагались не в материковых ямах, а на материке, эти погребения, скорее всего, соотносятся именно с финнами - летописной чудью, представители которой в свою очередь перемещались на лесостепные границы Руси в X-XI вв.²³

Кроме того, В.Н.Глазовым открыты несколько ингумаций в сравнительно глубоких (до 1,5 м) ямах с "гробовищами, сложенными из четырех дубовых досок; но без всяких скреплений и гвоздей" (т.е. стационарно на месте погребения), "под высокими курганами" (57, 59, 60, 63, 64, 65, 85, 100, по его счёту). Вместе с общерусским инвентарём, в одном случае с прибавлением боевого топорика, а ещё в нескольких - с первыми в данном регионе подвесками - символами христианской веры. А именно, в кургане 85 - "5 литых образков, из коих один с изображением Св. Георгия, а остальные 4 с иконами Божией Матери (Знамения или Оранты)"; в других - крестовидные подвески ранних типов²⁴. Тельники с распятием скандинавской выработки (XI в., по Н.Г.Недошивиной) встречены и в Гочеве (у Д.Я.Самокусова), и в посеймском Липине (раскопки О.Н.Енуковой 1996 г.), где, кстати, также обнаружены камерные погребения под курганами²⁵. Сочетание изображений креста с топором и прочим оружием воителей во имя Христа признано характерным для позднего этапа эволюции камерного обряда на Новгородском севере Руси²⁶. Последние раскопки Гочевского комплекса (1990-х гг.) выявили ещё несколько погребений в ямах. Среди них погребение в кургане 29 (по счёту Г.Ю.Стародубцева) оказалось глубиной 0,24-0,28 м, длиной 2,33 м, шириной 0,63 м, ширина/длина 0,27. Оно же имело остатки деревянного

²¹ Глазов В.Н. Отчет о раскопках курганной группы близ д. "Гочево" Обоянского уезда Курской губернии // Рукописный архив ИИМК. - Ф.1. - Оп. 1913 г. - Д.123 - Л.21; *Он же*. Отчет о раскопках, произведенных ... в Обоянском уезде Курской губернии // Там же. - Оп. 1915 г. - Д. 93. - Л.7.

²² Самокусов Д.Я. Могилы русской земли. - М., 1908. - С.212.

²³ Маргунов Ю.Ю., Шавелёв С.Л. "Курск на Тускорь": к вопросу о происхождении летописного города // Труды VI Международного конгресса славянской археологии. - Т.II. - М., 1997. - С.261-271.

²⁴ Рыков П.С. Юго-восточные границы ранимичей (Раскопки курганного могильника близ с. Гонца Обоянского уезда Курской губернии) // Учёные записки государственного Саратовского имени Н.Г.Чернышевского университета. - Т.1. - Вып.3. - Саратов, 1923. - С.45. Заметим, что литая из меди мелкая пластика с христианской символикой, в том числе такие иконки-привески, как найденные в Гочеве, использовались преимущественно как обереги путешественников (См.: Плотова С.В. Тема паломнических реликвий в русских иконах-эпохальных XII-XV вв. // Реликвии в искусстве и культуре восточнохристианского мира. - М., 2000. - С.81). Наличие таких предметов у лиц, погребённых на языческом в целом кладбище Гочева, свидетельствует о прибытии сюда многих из них из гораздо более христианизированных мест.

²⁵ Шатаева Е.А. Население междуречья Десны и Ворсклы в конце X-первой половине XIII вв. Автореф. дисс. ... канд. ист. н. - М., 1981. - С.18.

²⁶ Мусин А.Е. Меч и крест (новое религиозное сознание Древней Руси по данным археологии) // Раннесредневековые древности Северной Руси и её соседей. - СПб., 1999. - С.144-149.

перекрытия, что весьма характерно для камер. Курган 223 - глубина 0,26/0,36, длина 2,60 м, ширина 0,97 м, ширина/длина 0,37 - также содержал остатки деревянных сооружений, ромбовидный наконечник стрелы под костями таза (следы раны?). Датировка этого кургана автором раскопок - XII в.²⁷ - кажется условной: наконечник помещается в куда более широкий диапазон (VIII-XIII вв.). Скопление же раннегончарной керамики уводит искомого дагу в XI в. Не исключено, что и эти погребения в свою очередь являются аналогиями камер южного подтипа.

Согласно любезному сообщению Г.Ю.Стародубцева и участника очередных раскопок Гочева А.В.Зорина, в 1999 г. ими найдено детское погребение в могильной яме глубиной около 60 см в материке, с остатками деревянных сооружений, образующих род "гробовища" из плах. Эта ингумация располагалась под впускным погребением, которое по бусам может быть датировано первой половиной-серединой XI в. После обработки полевых материалов данного кургана стоит ещё раз проверить их на соответствие камерному обряду.

Итак, погребений по камерному обряду в Гочево раскопано сравнительно* немного, но они есть и относятся к XI-началу XII вв. К ним примыкает гораздо более обширная серия погребений, отчасти похожих на камерные - в материковых ямах заметно меньших, чем классические камеры, размеров, а также в курганных насыпях.

Заметим, что более или менее достоверные камеры Гочева вне зависимости от абсолютных размеров имеют стандартное соотношение ширины к длине - 0,5, тогда как для остальных могильных ям здесь же этот показатель поменьше - 0,42-0,46, к тому же, при более частом отсутствии дерева и соответствующего инвентаря. Перед нами, похоже, или захоронения по двум разным обрядам (первоначально?), или по двойному стандарту в зависимости от каких-то внешних факторов, или же (позднее?) имеют место две фазы сходного обряда: первая - по классическому канону камер, а вторая - согласно "релятивистским" представлениям.

Дополненный юго-восточными образцами и репликами анализ традиций возведения камерных погребений позволяет поставить новую для исторической археологии проблему - разделения древностей этнических скандинавов (поселенцев, купцов, ремесленников) и субкультуры дружинной "руси", чьи представители "нарубались" в пограничные со Степью гарнизоны, начиная с Владимира I. Такое разграничение способно продолжить проведённую на основе письменных источников демаркацию княжеской дружины ("руси") и варягов-наёмников, колбягов и т.п. лиц²⁸. Должно быть, именно "королевские дружинники" (по Г.С.Лебедеву) и просто "преуспевающие скандинавы" - купцы, войны-наёмники, ремесленники (согласно Т.А.Пушкиной, Ю.Э.Жарнову, В.Я.Петрухину), сохраняя определенную общность

* С общим числом раскопанных там археологами курганов, составляющим уже более полутысячи.

²⁷ Стародубцев Г.Ю. Некоторые итоги и перспективы исследований Гочево-Святинского археологического комплекса // Святин князь Михайло Чернігівський та його доба. - Чернігів, 1996. - С.95.

²⁸ Петрухин В.Я. Начало этнокультурной истории Руси. - М.-Смоленск, 1995.

погребал
"в Гарды"
местных
Похожим
ладейно
элиты и

На I
славянск
формами
обряда о
окончате
некропол
"погран
(малоин
христиан
открыт в
микроре
культурн
обществе

²⁹ Леб
очеркт. - Л.

³⁰ Ст
истории др
прошлом и

Отримано

ФОТОАРХ

погребального архетипа, створили на юго-східному кінці свого шляху "в Гарди" дві модифікації розгляданого обряду: перші - з урахуванням місцевих форм, другі - більш суворо дотримуючись скандинавської традиції. Подібним чином в Скандинавії існував гібридний обряд ладейно-камерного поховання, т.е. поєднання старого обряду еліти і нового, поширеного при дворі конунга²⁹.

На Русі камерний обряд був в цілому ряді випадків змінений слов'янським звичаєм сожження, сопочною традицією на півночі, місцевими формами курганної архітектури на півдні. І там, і тут існування цього обряду виявилось продовжено в цілому до рубежу ХІ-ХІІ вв., коли Русь остаточно утвердилась в цих своїх межах. Так, Гочевський некрополь демонструє і справжні камери, і подраження їм, і "пограничні" між ними і християнськими могилами варіанти (малоінвентарних поховань в вузьких і неглибоких ямах), і власне християнські ингумации в гробах (відповідний могильник недавно відкритий в Гочеві окремо від курганів³⁰). Розглянуті матеріали мікрорегіону Верхнього Псла дозволяють уточнити картину етнокультурного синтезу при формуванні Давньоруського держави і суспільства там, на їх південно-східних межах.

²⁹ Лебедев Г.С. Епоха вікінгів в Північній Європі. Історико-археологічні нариси. - Л., 1985. - С.80-81.

³⁰ Стародубцев Г.Ю. Указ. соч. - С.95-96; Зорин А.В., Стародубцев Г.Ю. Етапи історії давньоруського порубежного міста (спроба реконструкції) // Юг Росії в минулому і сьогодні. - Белгород, 1998. - С.5.

Отримано редакцією 17.02.2000 р.

ФОТОАРХІВ

Д.Т.Березовець під час розкопок на Путняльщині

МОРГУНОВ Ю.Ю.

ПРИМЕНЕНИЕ ЭСКАРПОВ В ЮЖНОРУССКОЙ ФОРТИФИКАЦИИ X-XIII ВВ.

В литературе о древнерусской фортификации этому хорошо известному оборонительному элементу в свое время не уделялось достойного внимания. Это побудило нас еще раз обратить внимание на характер применения эскарпов в южнорусском оборонительном зодчестве.

Эскарпированием принято называть простейший способ создания долговременных пассивных препятствий на недостаточно крутых склонах защищаемого элемента естественного рельефа, когда пологий склон подвергался более или менее вертикальной подрезке. В результате создавался трудно преодолимый нападающими искусственный уклон, у подножия которого оставалась полоса горизонтального террасовидного уступа, подобного крепостной берме.

Общее представление об эскарпах. На практике наиболее часто встречаются эскарпы высотой 3-4 м и с шириной "ступеньки" 3-6 м, хотя нередки сооружения и более значительных размеров. Такие узкие горизонтальные ленты полностью или частично опоясывали склоны городищ несколько ниже уровня площадки и на укреплениях мысового типа обычно соединялись с напольными рвами.

В отдельных случаях данная конструкция выстраивалась в многорядную систему, рассекавшую склоны на параллельные полосы почти до самого подножья. Известны и другие способы усложнения этого сооружения: нередко на внутренней стороне ступеньки прослеживаются неглубокие ровики (Плетнева С.А., Макарова Т.И., 1965, с.56). Эти грунтовые выемки могли являться самостоятельной преградой или представлять собой следы возведения по внешнему краю ступеньки дополнительной валообразной преграды, увеличивавшей вертикальную высоту сооружения (Кучера М.П., 1986, с.377).

Археологическим раскопкам эскарпы подвергались крайне редко, и этими немногочисленными исследованиями были обнаружены остатки внутривальных деревянных конструкций, возведенных поверх внешнего края ступенек. Характер последних на разных памятниках неодинаков и не всегда ясен. К примеру, на части буковинских городищ догосударственного периода на краю ступенек иногда фиксировались слабые следы частоколов (Галич, Ревно). Применительно для памятников XI-XIII вв. эти сооружения имели принципиально иной характер: в прослеженных случаях авторы раскопок склонны предполагать скорее срубную технику их возведения (Плетнева С.А., Макарова Т.И., 1965, с.56; Блажевич Н.В., 1976, с.18; Иванченко Л.Л., 1990, с.136).

Эскарпирование — прием, из Днепра по скифской №32, с.6. истории Бр. России" и памятник двинской Чрезвычайной фортификации. Что же в археологических эскарпах лесостепных их применен Х вв. (Ра испытаны исследованы Кучера М. Тах, городища, вероятно, ромеиски (Григорье одна особ стеной и: Необычай вероятно, этого вре северян восточной Хрон массовых частности широко и (Тимошук Мы создании тому фак более ран эпохи в фортификации сохранились Дума только и

Эскарпы на разновременных и многослойных городищах. Эскарпирование защищаемых от противника склонов – это фортификационный прием, известный с глубокой древности. На лесостепном Левобережье Днепра подобные защитные элементы широко применялись в позднескифской фортификации (*Лыпушкин И.И.*, 1961, №10, с.52; №23, с.59-60; №32, с.65; №58, с.81-82 и т.д.). В лесной зоне, на сопредельной территории Брянской области, из 175 учтенных в “Археологической карте России” разновременных городищ эскарпы были прослежены на 33 памятниках; из них 94% укреплений содержали напластования днепро-двинской, юховской и роменской культур (*Кашкин А.В.*, 1993). Чрезвычайно популярными были эскарпы и в салтово-маяцкой фортификации (*Плетнева С.А.*, 1964, с.29).

Что же касается древнерусских укреплений, то начиная с 50-х годов в археологической литературе складывалось представление о том, что на них эскарпы в подавляющем большинстве встречались на территории лесостепной зоны и прилегающих к ней территориях, а хронологически их применение почти исключительно связывалось с древностями VIII-X вв. (*Раппопорт П.А.*, 1955, с.21). Это представление выдержало испытание временем и вполне согласуется с итогами новейших исследований древнерусской фортификации (*Куза А.В.*, 1985, с.168; *Кучера М.П.*, 1999, с.57).

Так, на Левобережье Днепра эскарпы наиболее характерны для городищ древних северян (археологически – роменской культуры): вероятно, подобный оборонительный элемент являлся основным типом роменских оборонительных сооружений на укреплениях останцевого типа (*Григорьев А.В.*, 2000, с.61). На городище Горбово была прослежена еще одна особенность этой конструкции: вертикальная облицовка эскарпа стеной из горизонтально уложенных дубовых бревен (там же, с.62). Необычайную активность использования эскарпов в роменский период, вероятно, можно объяснить как архаичностью славянской фортификации этого времени, так и тесными культурными контактами летописных северян с салтово-маяцким населением ближайшего к ним юго-восточного лесостепья (*Афанасьев Г.Е.*, 1987, с.105).

Хронологически близкая картина прослеживается и на материалах массовых исследований городищ, расположенных к западу от Днепра, в частности, на Буковине, где эскарпирование пологих мысовых склонов широко известно на укреплениях, содержащих напластования VIII-X вв. (*Тимошук Б.О.*, 1982, с.44, 123, 156, 178, 187).

Мы не располагаем достоверными сведениями о намеренном создании эскарпов на укреплениях XI-XIII вв. И это не противоречит тому факту, что многие древнерусские крепости создавались на месте более ранних защищенных поселений с уже подрезанными в прошлые эпохи мысовыми склонами; вне зависимости от особенностей фортификации каждого хронологического периода следы эскарпов часто сохраняются вплоть до современности.

Думается, что окончательное решение этого вопроса может дать только привлечение массового материала. К сожалению, для этого не

годится новейшее исследование о древнерусских укреплениях Украины, т.к. в нем отсутствуют сведения о существовании на этих памятниках дославянских отложений (Кучера М.П., 1999, с.189-224), поэтому остается обратиться к материалам, собранным в "Археологической карте России". Так, в томах, посвященных древностям лесостепной Курской области, содержатся сведения о 21 городище с эскарпированными мысовыми склонами (Кашкин А.В., 1998, 2000). Из этого количества на шести укреплениях известны культурные напластования скифского и южновосточного времени, еще 3 городища целиком относились к роменской культуре, а следующие 4 оборонительные сооружения содержали находки и раннежелезного, и роменского времени. В целом эта группа составляет 13 памятников.

Древности XI-XIII вв. встречены в другой группе укреплений с эскарпами, где они соседствуют с роменскими (1 городище), с роменскими и раннего железного века (5 укрепленных поселений), а также еще на одном аналогичном памятнике, где кроме полного комплекса вышеперечисленных культур есть и напластования XIV-XVII вв. (Кашкин А.В., 2000, №571, с.12). Симптоматично, что ни одного "чистого", исключительно древнерусского и домонгольского городища, в составе оборонительного комплекса эскарпов не содержалось. Похожая картина раскрывается и на других массовых материалах. Очевидно, древнерусская фортификационная культура домонгольского времени по каким-то причинам не восприняла этот оборонительный метод, технически очень несложный и нетрудоемкий для воплощения на местности.

Среди курских материалов нами был встречен любопытный памятник, где эскарпами было снабжено укрепление с культурными напластованиями XII-XIII и XIV-XVII вв. Это с.Городище Рыльского р-на: оно имеет типичную для эпохи огнестрельного оружия прямоугольную в плане форму (Кашкин А.В., 2000, №820, с.94). Подобное явление в свое время неоднократно наблюдалось А.В.Никитиным на позднесредневековых памятниках: очевидно, изменение оборонительной тактики под влиянием распространения огнестрельного оружия привело к возрождению традиции создания эскарпов. В это время многорядное эскарпирование склонов производилось как обычными линиями, параллельными уровню площадки, так и наклонно по отношению к ней (Никитин А.В., 1955, с.160, 173, 203).

Приведенные нами сведения, как уже было сказано выше, в целом далеко не новы, - мы лишь несколько их систематизировали. Тем не менее, в современной литературе суждения об эскарпах встречаются и в ином контексте. Так, А.П.Моця, анализируя городище VIII-XIII вв. Зеленый Гай на р.Псел, счел возможным априорно датировать подрезку пологих склонов открытого поселения на этом памятнике древнерусским временем (Моця А.П., Халиков А.Х., 1997, с.113).

Еще дальше в этом направлении пошел В.П.Коваленко, который ввел эскарпы в анализ русских летописных городов в качестве типобразующего признака. Он считал, что на территории Черниговской земли укрепления с эскарпами возводились с VIII по XIII вв. Так, рассматривая

оборонительных валов и эскарпов, а также возможность их максимизации (1988, с.7). Были приняты некоторые из которых было сказано, что в схеме укрепления

Эскарпирование принимая во внимание об общих особенностях оборонительных сооружений, связанных с наиболее очевидными на примере исторических

В направлении Днепра, следовательно, количество укреплений, укрепленных долговременными

Историком назвав С.А.Богдановича южного укреплений (летописные подолжцами крепость в Поросья, а значительных русских работ был черноклобу и многорядная эта работа оборонительных строительных

Эти на местности где среди укреплений применителю традиция степняков крепостей (степные) с

оборонительный комплекс городищ мысового типа с замкнутой системой валов и эскарпированными склонами, исследователь допускает возможность возникновения подобных укреплений на рубеже X-XI вв., а их максимальное распространение в XI-XIII вв. (Коваленко В.П., 1988, с.7). К сожалению, автором в подавляющем большинстве случаев были привлечены к анализу многослойные городища, особенности которых были рассмотрены нами выше, и это не лучшим образом сказалось на четкости предложенной В.П.Коваленко типологической схемы укреплений (ср.: Куза А.В., 1996, Свод памятников).

Эскарпы на однослойных древнерусских городищах. Полностью принимая наметившиеся в археологической литературе представления об общих особенностях и хронологии применения эскарпов в древнем оборонительном строительстве, мы не должны упускать из виду и возможность существования исключений из правил, частных случаев, связанных с многообразием проявления общих закономерностей. В наиболее очевидном проявлении эти частности можно уловить только на примере памятников, содержащих культурные наслоения лишь одной исторической эпохи, так называемые "однослойные".

В наиболее изученном нами посульском регионе Левобережья Днестра, содержащем, в силу своего пограничного размещения, большое количество археологических остатков разнообразных древнерусских укреплений, известен весьма специфический тип однослойных укрепленных поселений XII-XIII вв., включавших эскарпы в состав их долговременного оборонительного комплекса.

История изучения этих своеобразных городищ такова. Более 35 лет назад С.А.Плетневой и Т.И.Макаровой была издана статья о раскопках южного укрепления у современного правобережного с.Витачева (летописного Святополча), построенного для жителей сожженного половцами Юрьева (Плетнева С.А., Макарова Т.И., 1965). Поскольку крепость возводилась для нужд полуочевых обитателей пограничного Поросья, этнически близких степному населению, она располагала значительным своеобразием оборонительных элементов, несвойственных русским крепостям. На основании ряда наблюдений авторами работы были выделены элементы фортификации, характерные только для черноклобуцких укреплений, а именно: эскарпирование склонов городищ и многорядность других оборонительных линий (там же, с.60). Для нас эта работа особо интересна сравнением принципов южнорусского оборонительного строительства со стенными (салтовскими?) градостроительными традициями.

Эти наблюдения были апробированы нами на материалах Посулья, где среди однослойных древнерусских городищ были обнаружены укрепленные усадьбы-замки торческой знати (в отличие от Правобережья, применительно для событий на левом берегу Днестра, летописная традиция именует привлеченных на русскую пограничную службу степняков "перяславскими торками"). При возведении всех этих крепостей использовались утраченные на Руси архаические (или чисто степные) строительные традиции. Среди городищенских находок на таких

памятниках в одном случае был встречен типичный медный половецкий котел (Высокие Лазирки), а в другом (Бербеницы) - фрагменты керамического водолея в виде взнузданного боевого коня. Первое из этих двух укреплений размещалось на окраине обширного массива слабозасоленных земель, распашка которых для оседлого русского населения была перентабельна, что несколько не мешало развитию здесь коневодства и овцеводства, - основе скотоводческого хозяйства степных конфедератов. В середине XVI в. этот земельный массив в письменных источниках был известен как "земля Чобановская" (Моргунов Ю.Ю., 1986, с.116-117; он же, 1988, с.196-203; он же, 1990, с.105).

В целом, если абстрагироваться от наличия на них эскарпов, приходим к выводу, что торчешские укрепления течения Сулы создавались на более прогрессивной фортификационной основе, нежели ранние мысовые (к примеру, роменские) крепости. Так, для них характерно резкое преобладание оборонительной значимости искусственных укреплений над естественными преградами: во всех случаях валы своим объемом и размещением играли основную роль в обороне (при этом они часто многорядны). Для XII в. типичен и иной метод использования защитных свойств береговых мысов: в Бабаково и Высоких Лазирках они использовались лишь частично, в Бербеницах была укреплена не оконечность, а срединная часть мыса. Аналогична и картина использования подрезки склонов: пунктирные отрезки эскарпов по размерам и протяженности невелики и их защитные функции чисто условны. Это скорее дань сложившейся традиции, чем жизненная необходимость: к примеру, в Бербеницах эскарп размещен на столь крутом склоне, какие подобным образом не укреплялись даже в роменское время (рис.1).

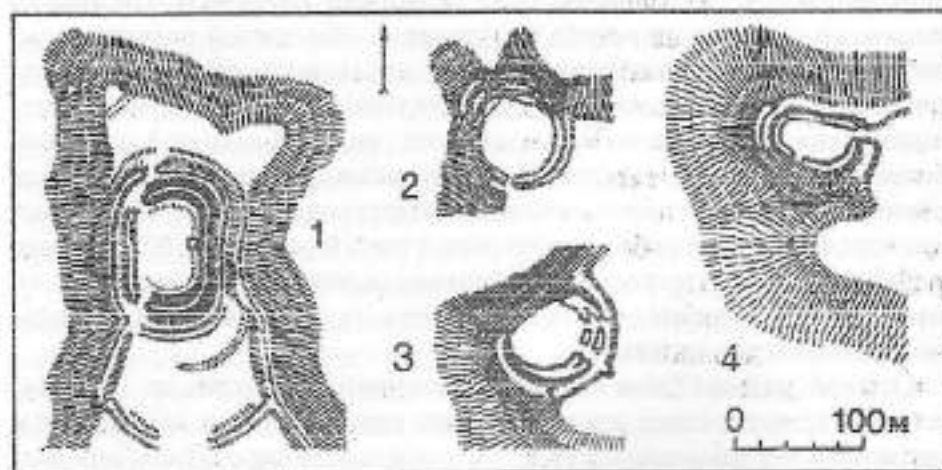

Рис.1. Пашульские городища XII-XIII вв. с эскарпами
1 - Бербеницы, 2 - Высокие Лазирки, 3 - Бабаково, 4 - Городок.

Несколько городищ ("переселенцы" отличается от условий встречает (Моргунов Ю.Ю.) регионе го насчитыва 3. Их могли внимание "

Городские коллективы (Руси) характерны эскарпированные поселения сожаления блестящие материалы Сахновка, оказавшиеся (кроме того были найдены лазуритовый инвентаря (Иванченко)

Похоже, что южнорусские принесли и проследит XIII вв.) г фировании А.В.Кузы, сверка эти основании

Использование корректировки материю составляющих высказаний позволяет размещенные северные памятники соответств П.А.Раппо

Несколько позже нетипичные для русского градостроительства городища были выявлены нами и в нижнесупойском регионе расселения "переславских торков". Эта часть Переяславской земли также резко отличается от старопехотных массивов и почвенно-растительными условиями, и высокой концентрацией тюркской топонимики, и встречаемостью впускных позднекочевнических погребений (Моргунов Ю.Ю., 2000, с.28-32). Всего, по нашим подсчетам, в посульском регионе городищ с определенными признаками степной фортификации насчитывается 4 памятника (из 48), в нижнесупойском их известно еще 3. Их могло быть и больше, но для "чистоты" опыта мы сейчас обращаем внимание только на остатки однослойных крепостей.

Городищам черных клубуков Поросья посвятили заметку и украинские коллеги, где отметили в целом примитивный (применительно для Руси) характер степных принципов фортификации и заслуженно отнесли эскарпирование склонов на этой территории к нетипичным для оседлого населения элементам обороны (Кучера М.П., Иванченко Л.И., 1998). К сожалению, в работе показаны не все примеры степной фортификации с блестяще иллюстрирующим их этническую принадлежность вещевым материалом. К таковым, несомненно, относится знаменитое городище Сахновка, ранее изученное одним из авторов работы, но теперь оказавшееся за рамками заметки. В культурном слое этого памятника (кроме типичных оборонительных элементов) в разные годы раскопок были найдены половецкие медные котлы, серьги степных типов и лазуритовые подвески, представляющие широкий ассортимент типичного инвентаря, свойственного кочевому населению южнорусских степей (Иванченко Л.И., 1990, с.134-136).

Похоже, метод выборочной оценки применения эскарпов в южнорусской фортификации на материалах однослойных памятников принес интересные результаты. С этой точки зрения не менее любопытно проследить степень распространенности эскарпов на однослойных (X-XIII вв.) городищах всей территории Древней Руси. При картографировании таковых памятников нами использованы материалы свода А.В.Кузы, работа над которым была закончена еще в 1981 г. (1996, с.4); сверка этих данных и дополнительные сведения были получены на основании более поздних изданий (рис.2).

Использованные нами материалы со временем, несомненно, будут корректироваться, поскольку многие укрепления в свое время были датированы исследователями на явно недостаточном количестве собранного материала. И тем не менее, полученные картографические итоги составляют небезынтересную картину, в чем-то подтверждающую высказанные выше представления. К примеру, полученная картограмма позволяет объяснить исторический смысл наиболее разреженно размещенных эскарпированных оборонительных сооружений: самые северные (Мда и Андрееполь) и самые западные (Белов и Листвин) памятники содержат напластования только X в., что находит точное соответствие с вышеприведенными хронологическими наблюдениями П.А.Раппопорта.

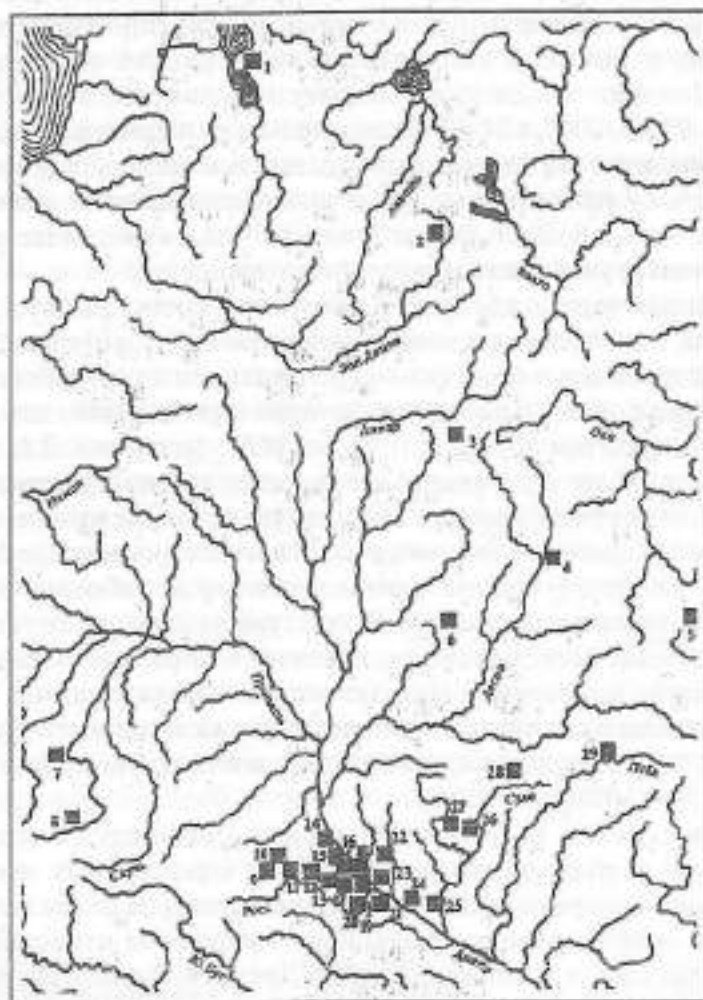

Рис.2. Размещение однослойных древнерусских укреплений с эскарпами на территории Руси

1 - Мза (Куца, 1996, № 3); 2 - Андреаполь (Куца, №52); 3 - Воротнино (Краснов и др., 1997, №353); 4 - Брянск, Покровская Гора (Кашкин, 1993, №8); 5 - Кр.Городок (Краснов, Михайленко, №1753); 6 - Топаль Мал. (Куца, №436); 7 - Белов (Куца, №895); 8 - Листвни (Куца, №880); 9 - Буки (Іванченко, Покас, 1989); 10 - Трилесь (Кучера, 1976, с.187); 11 - Бела Церковь, Палива Гора (там же, с.189); 12 - Чепилевка (Кучера, Іванченко, 1998); 13 - Шарки (Кучера, 1976, с.191); 14 - Южн.Витачевское городище (Плетнева, Макарова, 1965); 15 - Ржишів, Іван Гора (Куца, №979); 16 - Уляники (Куца, №981); 17 - Пиліва (Кучера, Іванченко, 1998); 18 - Букрин Мал. (Кучера, 1976, с.194); 19 - Бучак (Петрашенко, 1998, с.215); 20 - Сахновка (Іванченко, 1990); 21 - Тростянець (Кучера, Іванченко, 1998); 22 - Ташань (Морозов, 2000, с.30); 23 - Бубновская Слобожка (Куца, №1000); 24 - Золотоніша (Куца, №1002); 25 - Городок (Морозов, 1990, с.105); 26 - В.Лазирки (там же); 27 - Бербеніци (там же); 28 - Бабаково (Он же, 1982, с.241); 29 - Куриложка (Куца, №1135).

В св
ляет сред
ващее 2
XIII ав.).
нему пра
цепочкой
оборонит
миром з
источник
цельные
южнорус
такому т
городищ.

Неп
отсутств
погранич
письмен
конфедер
объяснит
содержа
известны
Житомир
1982, с.44
достаточ
никах, м
логизаци
сооружен
нических
или отсут
другие пр
и особен

Зми
крепостн
изученны
других ре
валах, ко
валами и
эскарпир
вдоль пре
Полтавск
близ усть

Верт
8 м. Обр
местах с
3 (и до :
приступн
оборониз

В свете затронутой нами тематики наибольший интерес представляет среднеднепровское скопление эскарпированных городищ, насчитывающее 21 единицу (84 % от подобных однослойных укреплений XI-XIII вв.). Из них 13 памятников размещено в Поросье и прилегающем к нему правобережье Днепра, остатки еще четырех крепостей выстроены цепочкой на противоположном левом берегу этой реки, а оставшиеся 4 оборонительных сооружения разбросаны в приграничной с кочевым миром зоне правобережий Сулы и Пела. Согласно письменным источникам, регионы скопления подобных памятников известны как цельные массивы проживания кочевнических контингентов, осевших на южнорусских рубежах для несения пограничной службы. Не противоречат такому толкованию и более рассеянные средоточия эскарпированных городищ, также размещенных по южным границам Руси.

Непонятным на первый взгляд представляется лишь полное отсутствие эскарпов на однослойных городищах, размещенных в пограничной со степью полосе к западу от Днепра и Роси, где по письменным источникам известно широкое применение степных конфедератов в разнообразных боевых действиях. Вероятно, это можно объяснить наличием здесь значительного количества городищ XI-XIII вв., содержащих эскарпы, сохранившиеся от предшествующих эпох. Таковые известны на Волыни и Подолии (Кучера М.П., 1979, с.62,67), юге Житомирщины (Кучера М.П., 1982, с.77,78) и Буковине (Тимошук Б.О., 1982, с.44,178). С другой стороны, на нынешнем уровне, при отсутствии достаточного количества раскопок эскарпов на многослойных памятниках, мы, к сожалению, лишены возможности их надежной хронологизации. Тем не менее, материалы однослойных оборонительных сооружений показывают, что на самом деле распространение кочевнических укреплений нельзя ограничивать только на основании наличия или отсутствия на них эскарпов. Думается, постепенно будут изучены и другие признаки, представленные как оборонительными элементами, так и особенностями вещевых комплексов.

Змиевые вальы поречья Сулы. Кроме оборонительных сооружений крепостного типа на Нижней Суле встречается самостоятельный и мало изученный вид археологических памятников, не имеющий аналогий в других регионах Руси. Речь идет о специфических посульских змиевых валах, которые здесь представлены не привычными для иных регионов валами и рвами, а имеющими вид эскарпа. Непрерывно прослеженная эскарпированная линия следует (с учетом изгибов коренного берега) вдоль правого берега Сулы почти на 100 км. Она начинается в г.Лубны Полтавской обл. (вблизи перекрестка ул.Драгоманова и ул.18 сентября), а близ устья реки (с.Жовтине) смыкается с обычным днепровским валом.

Вертикальная подрезка склонов здесь осуществлялась на высоту 5-8 м. Образовавшаяся "ступенька", в среднем, имеет ширину 5-10 м. В местах с меньшей крутизной береговых склонов обычно устраивалось 2-3 (и до 5) параллельных эскарпов, придающих берегу особую неприступность. Различается несколько конструктивных вариантов этого оборонительного сооружения, из которых самым нетрудоемким был

простейший вид вала вдоль верхнего края плато, полученный при помощи выборки ровика, несколько отступя от края склона. Сложнее были одинарный эскарп классической формы и эскарп с невысоким валом по внешнему краю. Эти и последующие сооружения устраивались значительно ниже края плато. Реже встречается сочетание простого вала с эскарпом или с эскарпом, снабженным валом по краю. По мере усложнения сооружения устраивались и два параллельных эскарпа, два эскарпа с валами и многорядные конструкции.

На Суле описанные вариации данного сооружения из-за их значительной величины и протяженности имеют хорошо различимые визуально поперечные сечения. В отличие от них аналогичные эскарпы на городищах зачастую имели меньшие размеры, сделаны более небрежно, часто попорчены и поэтому в полевых отчетах и публикациях они нередко описываются как "рвы на склонах".

Зачистка естественных обнажений и небольшие раскопки показали, что в прослеженных случаях (Лукомье, Тарасовка, В.Буримка и др.) небольшие валы на внешних краях "ступенек" эскарпов содержали остатки деревянных конструкций. Достоверно определить характер этих преград нам не удалось, тем не менее, следов частоколов нам, как и другим исследователям, не встретилось ни разу. Изредка удавалось проследить фрагменты продольных и поперечных обугленных дубовых бревен, доминирующей осью ориентированных вдоль края террасы и часто сохранившихся только на самом краю. С наибольшей вероятностью подобные древесные остатки могут интерпретироваться как в значительной степени смытые к подножью склонов цепочки взаимосвязанных между собой срубных конструкций небольших размеров. Очевидно, каждый из срубов был забутован смесью чернозема с материковым суглинком, полученной в процессе вертикальной подрезки склона. В подобном случае небольшая оборонительная стена могла иметь самостоятельное защитное значение, дополняющее оборонительные свойства вертикальной подрезки склона. Кроме того, подобное сооружение объективно препятствовало распространению водной эрозии круто подрезанных склонов.

В случаях сопряжения плато с разрывавшими его древними оврагами или долинами притоков, эскарп обычно пандусом опускался к пойме, внизу трансформировался в привычный вал со рвом, запирающие устье оврага или долину. Подобный "запирающий" вал лучше всего сохранился между городищем летописного г.Снепорода и лубенской Лысой горой, где 6-километровый отрезок вала различной сохранности замыкал собой стыки долин рр.Снепорода и Вязовки. Раскопками одного из участков этого вала в уроч.Кашино было установлено, что сооружение было возведено в промежутке между 2-й половиной X и серединой XI вв.

Наблюдения над размещением этих загадочных памятников позволяют уточнить таковую датировку. На Суле отрезок территории, защищаемой змиевыми валами, до деталей совпадает с ареалом распространения больших открытых поселений рубежа X-XI вв.: все края и мысы третьей надпойменной террасы, на которых устраивались указанные поселения, обязательно отбались эскарпами змиевого вала

(исключение составляют только эродированные и застроенные участки берега). В трех случаях (В.Буримка, Чутовка и Мацковцы) змиевые валы на первый взгляд могли бы соотноситься с древнерусскими укреплениями конца XI-начала XII вв., но подробный анализ топографии и распространения керамики убеждают, что эта связь опосредована исключительно наличием здесь больших открытых поселений рубежа X-XI вв. (*Моргунов Ю.Ю.*, 1996, с.131-134).

В этой связи следует признать не вполне удачной попытку М.П.Кучеры датировать посульскую нитку змиевых валов их соотношением с соседними древнерусскими укреплениями (*Кучера М.П.*, 1987, с.80,176,179). Конечно, мы могли бы не обратить внимания на тот факт, что автор не попытался обосновать топографическую взаимосвязь двух различных типов археологических памятников, но вопрос осложняется и принятой автором неточной датировкой укреплений. Так, Лубенское городище было датировано им на основе довоенных полевых дневников Н.Кузнецова, сборов И.И.Ляпушкина и с привлечением краткой информации О.В.Сухобокова в "Археологических Открытиях" (там же, с.80), в то время как материалы раскопок последнего исследователя не вполне соответствуют приведенным им датировкам (*Моргунов Ю.Ю.*, 1996, с.94-98). Неточная картина сложилась и по отношению к хронологии других памятников: в качестве самого южного роменского укрепления здесь рассматривалось все то же Лубенское городище, хотя известно, что северянские культурные остатки в значительных количествах встречены на городище Снепорода, а южнее расположенное Лукомское городище дополнительно отличается и внешними признаками роменской фортификации (там же, с.98-101, 102-103).

Наша датировка посульских валов несколько не противоречит сложившимся представлениям о хронологии преимущественного применения этих сооружений по всей Южной Руси и о времени возведения сопредельной поднепровской линии валов, которая создавалась в промежутке между концом X и серединой XI вв. (*Кучера М.П.*, 1987, с.81,176).

Комплексное изучение змиевых валов и больших открытых поселений Нижней Сулы в свое время способствовало разрешению вопроса о принятой великокняжеской администрацией методике освоения и заселения этой территории Владимиром Святославичем в условиях полного отсутствия в степной части Посулья предшествующего коренного населения (*Моргунов Ю.Ю.*, 1998, с.34-41). Действительно, только привлечение на южные рубежи "мужей лучших" из других племенных объединений Руси могло позволить создать здесь определенного рода заслон на проторенном пути печенегов во внутренние области оседлого расселения. Этот заслон осуществлялся при помощи постройки летописного Воиня и создания целого ряда больших открытых поселений на крутых берегах Сулы (своего рода казачьих станиц позднейших времен), защищенных сплошным многорядовым оплотом змиевых валов.

Почти на всем протяжении нижнего течения Сулы, от Воиня до места будущего Снепорода (Мацковцы), первоначальный заслон Владимира

Святославича проходил по безлесной степи и только его северный отрезок вторгался в пределы древнего лесного массива, по дороге пересекая самое южное роменское городище в Лукомье и поселение в Мацковцах, где фиксируется хронологически очень близкое существование роменского и общерусского населения (Моргунов Ю.Ю., 1998, с.37). В свое время это внедрение змиевых валов и "мужей лучших" в пределы коренного роменского расселения, т.е. на север от Лукомья (и почти до центра современного г.Лубны, что составляет по прямой около 25 км), вызывало определенное недоумение: торные пути печенегов никогда не достигали этой широты, поэтому и записывать посланникам Владимира Святославича здесь вроде бы было нечего (рис.3).

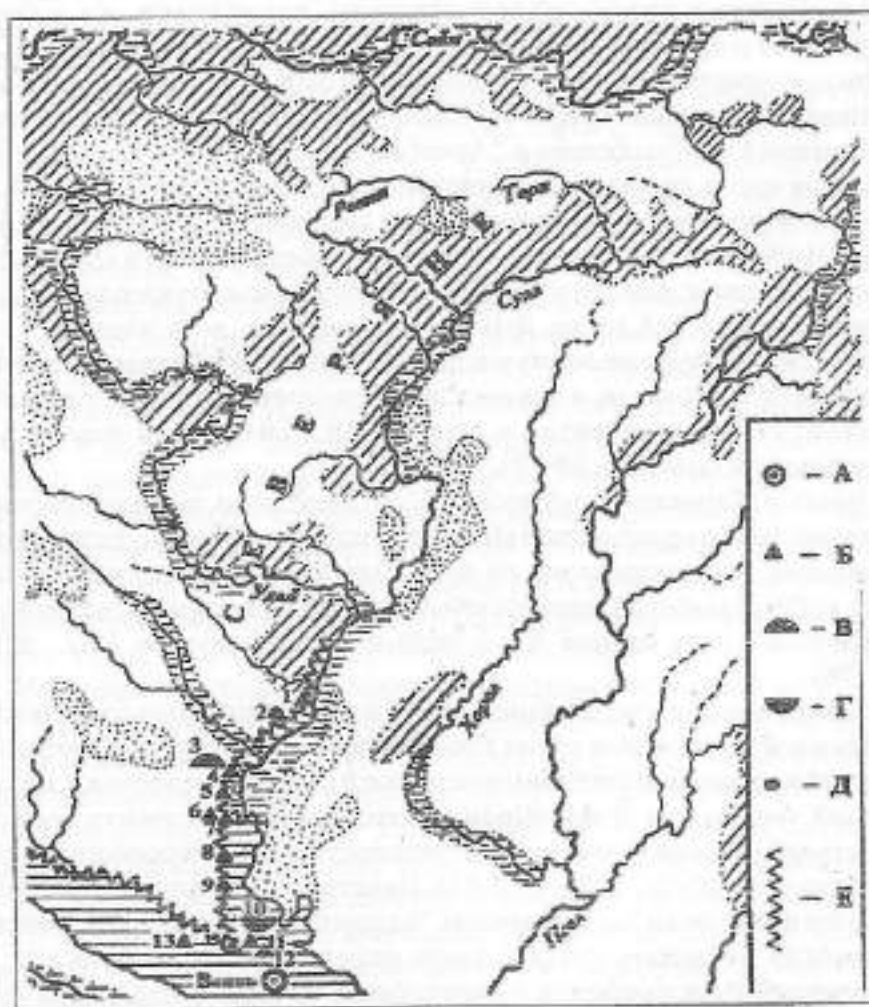

Рис.3. Змиевые валы и большие открытые поселения Нижней Сулы

А - летописный город; Б - открытое поселение; В, Г - ранние погребения, синхронные поселениям; Д - отдельные скопления ранних находок; Е - змиевые валы.

Археологические памятники: 1 - Мацковцы; 2 - Лукомье; 3 - Тарасовка; 4 - Тарасовка; 5 - Чутовка; 6 - В.Буримка (Мисто); 7 - В.Буримка (Городок); 8 - Ляцковка; 9 - Клешицы; 10 - Жовнино; 11 - Жовнино-1 (Паланивщина); 12 - Жовнино-2; 13 - Веремеевка.

Сей
нения в
колько п
этого вр
Кучера
поселен
свидете
роменск
и "нару
северян
необход
северян
возведе
создани
начинал
совреме

Как
Нижней
вида, но
совпаде
близости
земель.
северян
поселен
свидете
Святосл
привыч
технику,
региона

В э
на истор
ческих п
семинар
берегах
и краеве
что нич
было о
Г.Г.Жур
все же б
поблиз
разночт
кропотл
М.П.Ку

Эт
А.Б.Суг
правом
ходжен

Сейчас же, в процессе осмысления всех данных о практике применения в фортификации эскарпов, на этот вопрос можно взглянуть несколько по-иному. Известно, что этноопределимые северянские находки этого времени встречались в северной части посада Воиня (*Юра Р.А., Кучера М.П.*, 1986, с.333-334) и на некоторых больших открытых поселениях, размещенных между ним и современными Лубнами. Это свидетельствует о том, что освоение государством этой окраины ромецких земель началось одновременно с укреплением Нижней Сулы и "нарубанием" мужей лучших, часть которых являлась этническими северянами (*Моргунов Ю.Ю.*, 1998, с.40-41). Более того, особая необходимость в срочном "окняжении" государством ближайшей к Воиню северянской округи диктовалась и потребностью в рабочей силе для возведения укреплений, и в строевом лесе для возведения жилья и создания змиевых валов (ближайшие к Воиню широколиственные леса начинались у Мацковцев и распространялись к северу в направлении современных Лубен).

Как мы уже видели, практика сплошной подрезки береговых склонов Нижней Сулы уникальна для киеворусской фортификации классического вида, но типична для ее наиболее раннего этапа. Симптоматично и совпадение применения этой практики с уникальной же территориальной близостью вновь освоенных Русью степных и северянских лесостепных земель. Очевидно, в этом ряду не случайно и нередкое выпадение северянских находок в культурном слое Воиня и больших открытых поселений, в свою очередь, защищенных этими валами. Все это может свидетельствовать только о привлечении к строительству Владимира Святославича северянских "градодельцев", из поколения в поколение привычных использовать технику эскарпирования склонов городищ, технику, которая в целом была непривычна для "мужей лучших" из других регионов Руси.

В завершение сюжета о змиевых валах поречья Сулы остановимся на истории одного недоразумения, связанного с этим видом археологических памятников. Когда-то на одном из полтавских научно-практических семинаров прозвучало сразу два доклада о понских змиевых валах на берегах Ворсклы (о подобном феномене неоднократно писали историки и краеведы начала XX в.). Один из докладчиков, М.П.Кучера, утверждал, что ничего аналогичного посульским сооружениям на этой реке им не было обнаружено (*Кучера М.П.*, 1988, с.39). С другой стороны, Г.Г.Журавель свидетельствовала, что юными полтавскими археологами все же были найдены остатки ворсклянских змиевых валов, в частности, поблизости от с.Решетняки (*Журавель Г.Г.*, 1988, с.13). Подобные разночтения вызвали определенное недоумение: исключительная кропотливость и профессионализм полевых изысканий ныне покойного М.П.Кучеры никогда не вызывали сомнений.

Эта давняя история припомнилась в связи с недавней информацией А.Б.Супруненко о новых находках змиевых валов на Средней Суле и ее правом притоке р.Удай. В заметке были упомянуты и точные местонахождения вновь открытых сооружений: это окрестности сс.Хитцы и Тиш-

ки, а также Городища на Удае, Замковая гора и Верхний Вал в Лубнах. Несколько особняком в работе были упомянуты сс.Лука и Мгарь, где "крутой эскарпированный склон, вероятно, еще раз подрезался уже в XVII-в начале XVIII вв." (Супруненко А.Б., 1997, с.70-71).

Мы, к сожалению, не располагаем объективными материалами для обоснованного комментирования случаев "повторного" эскарпирования змиевых валов на переломе от позднего средневековья к новому времени. Что же касается других памятников, упомянутых полтавскими археологами, то они хорошо известны в литературе и содержат в составе культурного слоя напластования роменского времени, для которого эскарпирование склонов поселений являлось обычной практикой оборонительного строительства. Таково городище Решетки на Ворскле (Кучера М.П., Сухобоков О.В., Беляева С.А. и др., 1984, №43, с.172; Мокляк В.А., 1990; Мироненко К.М., 1998, с.66). Мнение М.П.Кучеры оказалось справедливым и применительно для всего нижнего течения этой реки: за археологический памятник юные археологи приняли следы оборонительной линии времен последней войны (см.: Мироненко К.М., 1998, с.69).

В Посулье к этому же кругу древностей относятся укрепление в с.Городище на Удае (Моргунов Ю.Ю., 1996, с.87-90) и Верхний Вал в Лубнах (там же, с.94-98). Относительно городища у с.Хитцы, имеющего площадь укреплений 1,9 га и размеры только "верхнего" селища, исчисляемые десятками гектарами ("нижнее", надпойменное, неукрепленное поселение размещено в лесу, поэтому его площадь никем не подсчитывалась), в литературе сложилось мнение как об одном из крупнейших северянских укреплений, скорее всего наделенных предгородскими функциями. Может быть, именно в силу незаурядности этого центра здесь укреплялись эскарпами склоны не только городища, но и селища (там же, с.90-93; Григорьев А.В., 2000, с.59-60, 204).

Таким образом, на сегодняшний день мы не имеем бесспорных оснований ни для расширенной трактовки ареала Левобережных эскарпообразных змиевых валов, ни сомнений в их культурно-хронологической принадлежности.

Как мы увидели, приведенный выше краткий анализ доступных нам материалов о применении эскарпов в древнерусском оборонительном строительстве, в целом, смог оказаться полезным. Он показывает, что большинство встреченных в литературе недоразумений, связанных с их изучением, чаще всего обусловлено недостатком информации об основных линиях развития древней фортификации и неоднозначности отражения этого развития в составе культурных напластований многослойных укреплений.

Афанасьев Г.Е., 1987. - Население лесостепной полосы бассейна Среднего Дона в VIII-X вв. // Археологические открытия на новостройках. - Вып.2. - М.

Блажесвич Н.В., 1976. - Древнерусское городище у с.Сахновки // Открытия молодых археологов Украины. Тезисы докладов. - К.

Григорьев А.В., 2000. - Северская земля в VIII-начале XI века по археологическим данным. - Тула.

Журавель Г.Г., 1988. - Участие областной организации Общества в изучении и сохранении археологических памятников // Охрана и исследования памятников археологии

- Полтавщини. - Полтава.
Іванченко Л.І., 1990. - Давньоруське городище поблизу с.Сахнівка на Росі // Археологія. - №3.
Іванченко Л.І., Покас П.М., 1989. - Комплекс пам'яток XI-XIII ст. біля с.Буки в Порослі // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доповідей. - К.
Кашкин А.В., 1993. - АКР. Брянская область. - М.
Кашкин А.В., 1998. - АКР. Курская область. - Т.1. - М.
Кашкин А.В., 2000. - АКР. Курская область. - Т.2. - М.
Коваленко В.П., 1988. - До типології літописних міст Чернігово-Сіверської землі (VIII-XIII ст.) // Археологія. - Вип.61.
Краснов Ю.А., Мисаляченко С.Е., 1996. - АКР. Рязанская обл. - Т.3. - М.
Краснов Ю.А. и др., 1997. - АКР. Смоленская обл. - Т.1. - М.
Куца А.В., 1985. - Фортифікації // Древняя Русь: город, замок, село. Археологія СРСР. - М.
Куца А.В., 1996. - Древнерусские городища X-XIII вв. (свод археологических памятников). - М.
Кучера М.П., 1986. - Городища // Археологія Української ССР. - Т.3. - К.
Кучера М.П., 1976. - Давньоруські городища на Правобережжі Київщини // Дослідження з слов'яно-руської археології. - К.
Кучера М.П., 1979. - Дослідження городищ на Волині і Поділлі // Археологія. - Вип.29.
Кучера М.П., 1982. - Нові дані про городища Житомирщини // Археологія. - Вип.41.
Кучера М.П., 1987. - Змієві вали Середнього Подніпров'я. - К.
Кучера М.П., 1988. - Посульський змієв вал // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. - Полтава.
Кучера М.П., 1999. - Слов'яно-руські городища VIII-XIII ст. між Саном і Сіверським Доном. - К.
Кучера М.П., Іванченко Л.І., 1998. - Особливості городищ Чорних Клобуків Поросля // Археологія. - Вип.2.
Кучера М.П., Сухококов О.В., Белова С.А. и др., 1984. - Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта). - К.
Лалушкин И.И., 1961. - Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. - №104. - М.:Л.
Мироненко К.М., 1998. - Давньоруські поселення Нижнього Поворскля // АЛПУ. - №1-2. - Полтава.
Мокляк В.А., 1990. - Археологические памятники в окрестностях Новых Санжар // Археологические исследования на Полтавщине. Сборник научных трудов. - Полтава.
Морзунов Ю.Ю., 1986. - Круглые городища Левобережья Днепра // СА. - №2.
Морзунов Ю.Ю., 1988. - Древнерусские городища в окрестностях летописного города Лохвицы // СА. - №2.
Морзунов Ю.Ю., 1990. - Функциональное назначение пограничных городищ Юго-Восточной Руси // Археологические исследования на Полтавщине. К 100-летию Полтавского краеведческого музея. - Полтава.
Морзунов Ю.Ю., 1996. - Древнерусские памятники поречья Сулы. - Курск.
Морзунов Ю.Ю., 1998. - Древнерусская граница: этапы формирования и развития. - Курск.
Морзунов Ю.Ю., 2000. - Еще раз о "перяславских торках" // РА. - №1.
Моця А.П., Халиков А.Х., 1997. - Булгар-Киев: пути - связи - судьбы. - К.
Никитин А.В., 1955. - Оборонительные сооружения Засечной черты XVI-XVII вв. // МИА. - №44. - М.
Петрашенко В.О., 1998. - Канівський мікрорегіон і проблема заселення Подніпров'я в давньоруський час // Історія Русів-України (історико-археологічний збірник). - К.
Плетнева С.А., 1964. - О юго-восточной окраине русских земель в домонгольское время // КСИА. - Вып.99.
Плетнева С.А., Мавророва Т.И., 1965. - Южное городище у с.Витичева // КСИА. - Вып.104.
Ратиспориц П.А., 1955. - Конструкция древнерусских оборонительных сооружений X-XIII вв. // КСИА АН УССР. - Вып.4.
Сутруненко О.Б., 1997. - Про змієві вали в Пошівці Улаю // АЛПУ. - №1-2. - Полтава.
Тимошик Б.О., 1982. - Давньоруська Буковина (X-перша половина XIV ст.). - К.
Юра Р.А., Кучера М.П., 1986. - Воинь // Археологія Української ССР. - Т.3. - К.

АРХЕОЛОГІЧНІ ЗНАХІДКИ З КОНОТОПЩИНИ

Впродовж останніх п'яти (1997-2001) років спільною експедицією Сумського державного університету і Сумського краєзнавчого музею проводились археологічні й історико-краєзнавчі дослідження у Середньому Посеймі, переважно в межах Конотопського та Кролевецького районів Сумської області*. Візуальними обстеженнями було охоплено також і прилеглі території Путивльського району. Стаціонарні розкопки проводилися у Конотопі (1997-1998 рр.) та Кролеві (2000 р.)¹.

Мета даного повідомлення - публікація підйомного матеріалу, що був зібраний за різних обставин місцевими краєзнавцями за останні два десятиліття та членами експедиції на Лисогубівському поселенні (Конотопський район) і прилеглих площах.

Територія, звідки походять знахідки, являє собою прямокутник площею близько 10 км², розташований у поймі лівого берега р.Сейм та її притоки р.Єзуч між с.Лисогубівка, поселенням на підвищенні колишнього берега р.Єзуч (фактично це останець, сформований давніми руслами р.Сейм та р.Єзуч; місцеві назви - Острів та Піски) та присадибними ділянками. Місцевість досліджувалася С.О.Беляєвою та В.І.Непріною у 1971-1974 рр. Було виявлено матеріали часів неоліту, епохи бронзи, Київської Русі та XIII-XV ст.²

За останню чверть століття значну частину зазначеної території було відведено під присадибні ділянки та різноманітні потреби місцевих господарств, а підвищення активно розроблялося при видобуванні піску для спорудження колгоспних будівель та приватних дачних будинків, а останнім часом - для спорудження дороги.

Серед матеріалів, що нам вдалося оглянути, більшість становлять речі господарського та промислового призначення. Дещо дивним є досить високий відсоток наконечників стріл. Але при цьому слід мати на увазі, що речі, про які йдеться, знайдено випадково у перевідкладеному стані, - отже їхнє кількісне співвідношення з іншими речами ніяким чином не може розглядатися як об'єктивний чинник.

¹Белінська Л.І., Звагельський В.Б. Археологічні дослідження в Конотопі 1997-1998 років // Сумська старовина. - №III-IV. - С.7-20; Белінська Л.І., Звагельський В.Б., Боронівець В.О., Нога М.П. Розвідки в Середньому Посеймі. - Там же. - С.39-41.

²Беляєва С.А. Разведка на р.Сейм // АО.1971 г. - М., 1972. - С.313; Она же. Южнорусские земли во второй половине XIII-XIV в. - К., 1982. - 117 с.

* Роботи велися під керівництвом Звагельського В.Б. та Белінської Л.І. за участю Акічева Ш.М., Боронівець В.О., Терещенка В.М., Кондратенка С.Т., Євтушенка О., студентів Сумського педагогічного інституту ім.А.С.Макаренка, Сумського державного університету, працівників Конотопського краєзнавчого музею.

Впродовж всього періоду роботи дієву підтримку і всіляку допомогу надавав заступник голови Конотопської міськради, пізніше - голова Кролевецької райдержадміністрації, нині - голова Шосткинської міськради М.П.Нога. Власне, за його ініціативою і було розпочато дослідження в зазначених районах.

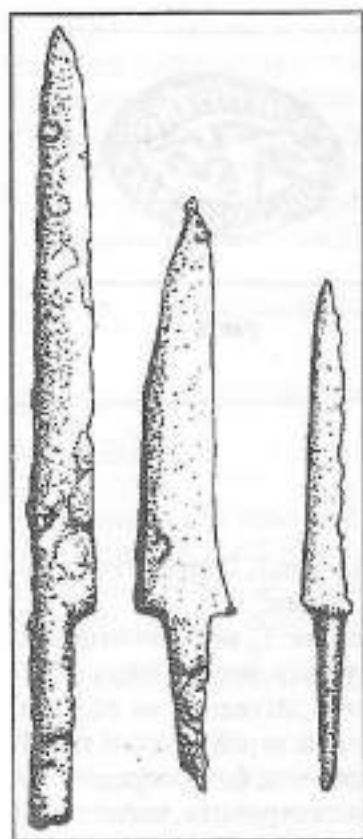

Рис.1

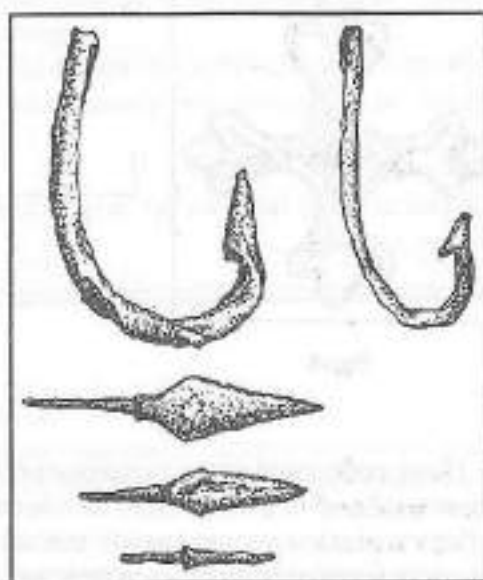

Рис.2

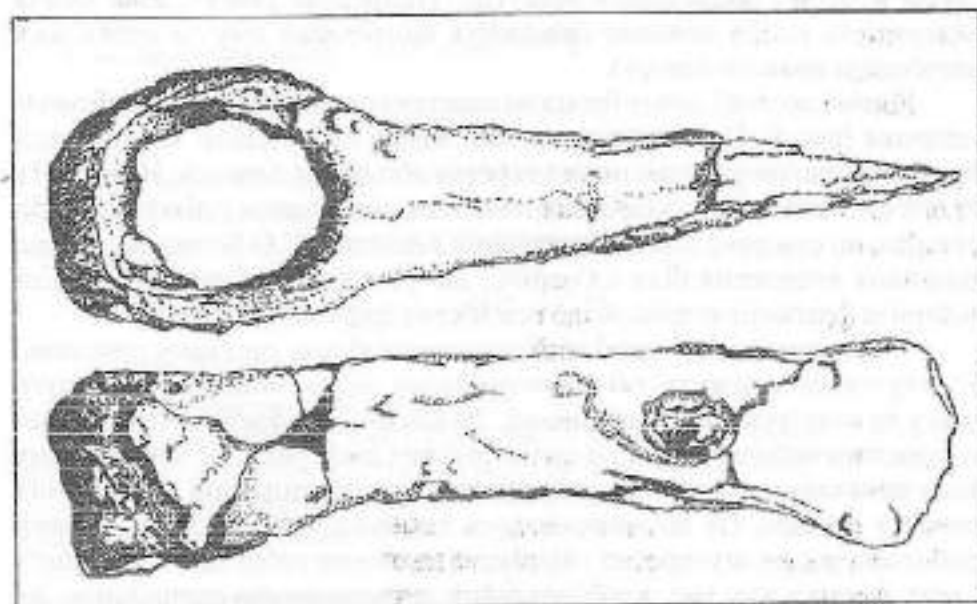

Рис.3

Рис.4

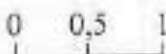

Рис.5

Ножі, риболовні гачки та наконечники стріл (рис.1, 2) аналогічні тим, що були знайдені С.О.Беляєвою на поселенні Озаричі³.

Досить рідкісною знахідкою є залізна сокира (рис.3), яку було знайдено після дощу безпосередньо на поселенні Лисогубівка, але, на жаль, з тієї ділянки, з якої перед тим вивозили пісок. Отже, датування на підставі стратиграфії неможливе. Стан збереженості знахідки вкрай незадовільний.

Натільний бронзовий хрестик було знайдено теж безпосередньо на поселенні (рис.4). За інформацією, яку нам вдалося отримати, таких речей в цій місцевості було знайдено близько п'яти. Два хрестика вдалося оглянути. Виконані вони у техніці лиття за односторонньою матрицею - з іншої сторони зображення відсутнє. Привертає увагу також повна відсутність слідів доводки (наявність контурного шву та невеликих загусениць навколо отвору).

Рідкісною знахідкою є бронзова пластина овальної форми з арабським написом (рис.5). На зворотньому боці наявні сліди пайки. Складається враження, що ця річ є частиною перстня або якоїсь печатки. На користь цього свідчить рівна шліфувана поверхня з вирізаними літерами, ніби спеціально створена для відтискування відбитків. С.О.Беляєвою під час розкопок поселення біля с.Озаричі, що розташоване неподалік, було відкрито фрагмент дзеркала, що теж містив арабський напис⁴.

У зазначеній місцевості знайдено також кілька глиняних пряслиць. На них повністю відсутні сліди використання, що дає можливість звернути увагу на конструктивні особливості. Зауважимо, що формою і розмірами ці пряслиця наближаються до давньоруських шиферних. По зовнішньому колу простежується кромка, яка виникає при виготовленні аналогічних речей з каменю. Це обумовлювалося технологічними особливостями роботи на токарному верстаті - підрізкою заготовки з обох боків. Наявність таких формальних рис, необумовлених технологічною специфікою, на пряслицях, виліплених вручну з сирової глини, очевидно, можна пояснити тільки давньоруською традицією.

³Там же. - С.56, 57, 65.

⁴Там же. - С.66.

Серед
глиняних р
інколи доси
у формі зрі
Зібран
частину, з
краєзнавчо

РЕПУБЛІКА

Освя
Сегодн
уездного зе
соседних у

Сумской вест

Глухо
года, по об
Глуховског
Дома Рома
м.Воронеж

Черниговска

Лино
городской
сооружени

Черниговска

Укра
По м
митрополи
разрешени
язьке. Мо

Черниговска

Серед знайдених матеріалів трапляється відносно велика кількість глиняних риболовних грузил. Більшість з них - традиційної круглої форми, інколи досить значних розмірів (діаметром до 7 см), кілька грузил - бронзові, у формі зрізаної чотирикутної піраміди.

Зібрані матеріали передано до Конотопського краєзнавчого музею, частину, зокрема ті, що публікуються в цьому повідомленні, - до історико-краєзнавчого музею СумДУ.

БЕЛІНСЬКА Л., ТЕРЕЩЕНКО В., СВІТУШЕНКО О., ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В.

РЕПУБЛІКАЦІЇ

Освящение опытной станции.

Сегодня в 11 часов утра состоится освящение опытной станции Сумского уездного земства. На торжество приглашены представители губернского и соседних Уездных земств.

Сумской вестник. — 1913. — 28 мая. — С.3.

Глуховское очередное земское собрание в заседании 2 декабря истекшего года, по обсуждении вопроса — о выборе места для открытия в пределах Глуховского уезда учительской семинарии в память 300-летия царствования Дома Романовых, постановило высказаться за устройство семинарии в м.Воронеже, Глуховского уезда.

Черниговская земская неделя. — 1915. — №5. — С.2.

Лицо, пожелавшее остаться неизвестным, предложило Московской городской управе пожертвование, в размере от 25-ти до 30-ти тыс. рублей на сооружение в Москве памятника К.Д.Ушинскому.

Черниговская земская неделя. — 1915. — №17. — С.10.

Украинский язык в школе.

По ходатайству епископов полтавского и одного из викариев киевской митрополии, как сообщают петроградские газеты, возбуждается вопрос о разрешении преподавания Закона Божия в начальных училищах на малорусском языке. Мотивом выставляется обилие детей-беженцев из Галиции.

Черниговская земская неделя. — 1915. — №45. — С.14.

З ІСТОРІЇ БЛАГОДІЙНИЦТВА

ВЛАСЕНКО В.М.

СУМСЬКЕ ТОВАРИСТВО ПОПЕЧИТЕЛЬСТВА ПРО БІДНИХ

З-поміж кількох благодійних товариств, що існували на Сумщині у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст., поважне місце належить Товариству попечительства про бідних у м. Суми. Особливої ваги діяльність цього товариства набула напередодні і в роки першої світової війни, коли допомога незможним мешканцям міста, яких ставало все більше, була конче необхідною. При написанні статті автором використані звіти Товариства за 1897-1899, 1906, 1911-1916 рр., документи Державного архіву Сумської області (Ф.1, 2, 354) і тогочасні газети "Сумской вестник" та "Луч".

Ініціаторами створення товариства були заможні мешканці міста і повіту, гласні повітового земства і міської думи. 15 травня 1895 р. міністр внутрішніх справ затвердив Статут товариства, а зміни та доповнення до нього були внесені у 1897 і 1904 рр. Метою організації, за статутом, було надання коштів для покращення матеріального і морального становища незможних мешканців м. Суми. Передбачалося відкрити богадільню для безпритульних і престарілих осіб, які не мали засобів для прожитку, влаштувати притулки і школи для сиріт і дітей незможних батьків, організувати недільні школи, відкривати лікувальні заклади і надавати ліки хворим, допомагати безробітним знайти роботу тощо¹.

Членами товариства могли бути особи чоловічої і жіночої статі будь-яких звань, станів і віросповідань, окрім неповнолітніх осіб, учнів навчальних закладів, юнкерів, військовослужбовців нижніх чинів, обмежених у правах осіб. З-поміж членів виділялися почесні, які отримували такий статус за надання товариству значних пожертвувань, послуг чи особисті заслуги перед ним. Їх обирали на загальних зборах, де і вручали диплом. Вони мали право голосу нарівні з членами ради товариства. Серед почесних членів були харківський губернатор Г.А.Тобізен, цукрозаводчик П.І.Харитоненко, купець В.В.Бирченко, земський лікар В.І.Отрохов, священник Ф.О.Лашенко та інші.

Найчисельнішу групу складали дійсні члени. Вони мали членські квитки. Серед них виділялися пожиттєві, які одноразово внесли до каси товариства не менше 100 крб. До цієї групи належали відомі купці, підприємці та їхні дружини І.О. і М.Ф.Асмолови, К.В., О.А. і Ф.В.Бирченко, Ю.Г.Вейссе, К.Д.Воскобойникова, М.І.Скубенко, М.М.Суханова, представники відомих на Сумщині дворянських родин Зборомирських, Лещинських, Траскіних, О.Ф.Де-Коннор, С.В.Линтварьова, граф і графиня Строганови та інші. Решту дійсних членів складали ті, хто щомісяця сплачував членські внески не менше 6 крб. або безкоштовно виконували які-небудь обов'язки у товаристві чи особистою працею сприяли досягненню його цілей. Це були дрібні чиновники, лікарі, ветеринари, агрономи, викладачі, дрібнопомісні дворяни, міщани, духовні особи. "Незмінними" членами товариства були міський голова (В.І.Краснянський і В.М.Золотарьов), члени міської управи (Ф.В.Бирченко, Д.М.Корепанов, М.С.Крамаренко, Г.Ф.Прядкін, І.Ф.Суєлов, О.П.Щиблетов) і священники тих приходів, де були відкриті благодійні організації товариства (С.Т.Неделька). Окрему групу складали члени-співробітники, які внесли до каси товариства не менше 1 крб. на рік і мали право дорадчого голосу². Їх кількість коливалася від кількох десятків до кількох осіб.

Капітали товариства складалися із членських внесків, пожертвувань грошима, речами, продуктами харчування як від членів, так і сторонніх осіб чи організацій, субсидій міської думи, повітового земства та коштів, отриманих від

власноту найбільш (300 крб) (200 крб) П.І.Хари (300 крб) дума (1. (400 крб) літньому, якій каси

Чи зазначит внесків (у 1906 р втрачал. Так, у 11 товариств А.І.Овч (500 крб) (300 крб) товариств

Кер і загальна і рік члени м товариств Асмолов М.Г.Др М.О.Ле П.О.Па М.М.Тр виконув питання капітал благодій звіту пр Ді

ствіроб товариств з ними, матеріал надати 1897 р. б дворя 66 селяг допомо щомісяч 3467,50 допомог визнач міста - міста - М.О.А С.М.Бі

влаштування публічних читань, вистав, концертів тощо. Так, у 1897 р. найбільшими жертводавцями були П.І.Харитоненко (2000 крб.), М.О.Суханов (300 крб.), Товариство взаємного кредиту Сумського повітового земства (200 крб.),³ у 1898 р. - П.М.Скринников (1000 крб. у запасний капітал), П.І.Харитоненко (400 крб.), М.О.Суханов (300 крб.), Сумське волосне товариство (300 крб.),⁴ а у 1916 р. - спадкоємці П.І.Харитоненка (6142 крб.), Сумська міська дума (1500 крб.), акціонери Куп'янського цукрового заводу (500 крб.), І.Д.Траскін (400 крб.), Сумське відділення Державного банку (250 крб.).⁵ Навесні 1898 р. у літньому саду "Тиволи" рада товариства організувала лотерею-аллегрі, завдяки якій каса товариства поповнилася на 5010 крб. 75 коп.⁶

Чималі пожертвування щороку робили Ю.Г.Вейссе, М.М.Лещинська. Слід зазначити, що у роки революції 1905-1907 рр. грошові надходження від членських внесків (не було жодного внеску у 100 крб.) і пожертвувань скоротилися. Доходи у 1906 р. порівняно з попереднім роком знизилися на 2000 крб. Товариство втрачало кошти і через загальне незадовільне фінансове становище в країні. Так, у 1904-1906 рр. втрати лише від падіння курсу цінних паперів, які мало товариство, склали 5344 крб.⁷ До капіталів товариства належали кошти, заповідані А.І.Овчаренком (2000 крб.), М.Ю.Лавриком (3000 крб.), А.М.Асмоловою (500 крб.), вклади на довгочас І.Г.Харитоненка (3000 крб.), І.Й.Богатирьова (300 крб.), А.Д.Степурського (1000 крб.) і колишнього Сумського благодійного товариства (1000 крб.).⁸

Керівними органами організації були рада товариства, дільничні попечителі і загальні збори членів. До складу ради входили голова і 6-7 членів, які обиралися на 1 рік загальними зборами, а також міський голова (почесний голова ради), члени міської управи. Вони обирали скарбника і секретаря ради. Головами ради товариства у різний час були Віктор Іванович Отрохов і Марія Феоктистівна Асмолова, членами - В.В.Бирченко, І.Ф.Вараксін, П.П.Веретенников, М.Г.Дробязко, Л.П.Кагадєєв, С.В.Кінашевський, Ф.О.Лашенко (протоісрей), М.О.Левницький, С.Т.Недєлька (священик), А.І.Новосільцев, В.М.Остапенко, П.О.Панов, К.М.Пашков, Г.К.Полницький, А.А.Ріхтер, О.Д.Траскіна, М.М.Троїцька, О.М.Церювницький (священик), І.О.Ярцев. Усі члени ради виконували свої обов'язки безкоштовно. До компетенції ради відносилися такі питання, як збір інформації про тих, хто потребує допомоги, завідування капіталами і майном товариства, придбання нерухомого майна, відкриття благодійних установ, скликання і виконання рішень загальних зборів, складання звіту про діяльність товариства тощо.

Дільничні попечителі обиралися зі складу дійсних членів і членів-співробітників. Вони знайомили мешканців своєї дільниці із завданнями товариства, приймали членські внески і пожертвування, безпосередньо працювали з тими, хто потребував допомоги, порушували клопотання перед радою про матеріальну допомогу окремим особам, могли в разі нагальної потреби одразу надати бідним кошти або картки на безкоштовні обіди чи ночівлю. Протягом 1897 р. щомісячна допомога у сумі 3124,75 крб. була надана 126 особам, зокрема, 6 дворян отримало 165 крб., 23 міщанина - 570 крб., 25 ремісників - 671 крб., 66 селян - 1586,75 крб., 6 відставних військових інвалідів - 132 крб. Одноразова допомога була надана 8 міщанам на 49 крб. і 12 селянам на 48 крб.⁹ У 1913 р. щомісячна допомога товариства, надана через дільничних попечителів, становила 3467,50 крб., одноразова - 397,17 крб., передсвяткова грошова допомога - 91,64 крб., допомога бідним на поховання померлих родичів - 51 крб.¹⁰ Район кожної дільниці визначався радою товариства. Всього у місті було 22 дільниці, зокрема у центрі міста - 1, районі Харківської греблі - 1, Перекопу - 4, Холодної гори - 4, Нового міста - 5, Засумки - 7¹¹. Дільничними попечителями були Л.Ф.Алтухова, М.О.Андрющенко, В.Т.Арбузов, О.М.Архангельська, О.В.Бирченко, С.М.Білоусова, В.Г.Вагман, Д.І.Виноградський, С.І.Власовская, Л.М.Вороши-

ліна, М.П.Гедрих, Є.І.Гриненко, Н.К.Евертс, М.В.Жербін, С.М.Зборомирська, О.Ф.Де-Коннор, В.П.і Л.П.Кагадєєви, О.Р.Кербер, Н.В.Куколевсько-Пляжковська, М.М.Лаврова, А.Ф.і О.М.Лашенко, О.Я.Левитська, А.Ф.і Н.М.Линтварьови, М.Г.Литкевич, Т.П.Львова, М.П.Мощенко, Н.А.Муханова, О.Г.Нсделька, О.В.Новосільцева, В.М.Остапенко, Є.М.Осташевська, О.І.Переверзєв, Г.К.Полницький, В.В.Ризноположенський, О.І.Сазанова, П.І.Сорочинський, А.П.Ставровський, О.І.Тігель, М.С.Фесеню, В.П.Флоринський, М.Ф.Хижняков, М.Ф.Христеню, Н.П.Чигаєва, А.І.Чупрунов, О.М.Церковницький, Л.В.Шеболдаєв, Ю.І.Шретер, Ю.В.Штйрнер, К.В.Щербанюва, А.А.Щербаненю, Ф.Ю.Юрковський.

Загальні збори товариства могли бути як чергові (раз на рік на початку року), так і надзвичайні у разі потреби. На зборах обиралися рада, ревізійна комісія, почесні члени, дільничні попечителі, опікуни благодійних установ товариства, розглядалися і затверджувалися звіти і конторис (надсилалися міській думі), вирішувалися питання про придбання майна, обговорювалися і вносилися зміни до статуту товариства тощо.

Установами товариства були "будинок працелюбності", богадільня, притулок для хлопчиків, чайна, канцелярія. Мета створення "будинку працелюбності" - надання мешканцям міста можливості заробити собі на прожиток. Цю установу, за статутом, очолювали спеціальний попечитель і наглядач, який за виконання своїх обов'язків міг отримувати і платню. Спочатку передбачалося, що у "будинку" буде працювати 20 осіб чоловічої і жіночої статі. Тим, хто виявить працьовитість, товариство могло надати постійну роботу¹². Але 20 червня 1897 р. замість "будинку працелюбності" товариство влаштувало довідкове бюро для тих осіб, які шукають роботу. Воно діяло при конторі агента Російського страхового товариства, що знаходилося по вулиці Соборній в будинку нотаріуса М.І.Іванова. Очолював бюро А.І.Чупрунов¹³. У 1898 р. до бюро звернулося за допомогою 350 осіб, з яких 80 було працевлаштовано¹⁴. Проте і це бюро не перетворилося на постійно діючу установу.

Товариство лише періодично надавало допомогу безробітним. Так, на початку 1906 р. з ініціативи харківського тимчасового генерал-губернатора та за сприяння товариства була влаштована акція по зборі коштів для безробітних. За пропозицією великих домовласників міста очолив її С.В.Линтварьов. Зібрали 790 крб. Найбільшими жертводавцями були Н.І.Лещинський (300 крб.), С.В.Линтварьов і С.Н.Штейнер (по 100 крб. кожний). Невдовзі новий тимчасовий генерал-губернатор А.Н.Ходоревич запросив весь склад ради товариства до Будинку громадського зібрання. Після ознайомлення зі статутом і звітом товариства за 1904 р. було вирішено покласти справу допомоги безробітним на товариство. Протягом 1906 р. на ці потреби було зібрано 1728 крб. 72 коп. Найбільше пожертвували П.І.Харитоненко (500 крб.), Хотінський масток (300 крб.), родина Кулішових (150 крб.), М.І.Скубеню (100 крб.). Отримані кошти витратили на купівлю залізничних квитків для тих, хто шукав роботу за межами губернії, пошук роботи у місті та повіті і лише частину суми роздали тим, хто мав нагальну потребу у коштах¹⁵.

На початку своєї діяльності товариство виділяло кошти на влаштування у міську богадільню 16 осіб похилого віку, які не мали засобів на прожиття¹⁶. А 9 листопада 1897 р. відкрило власну богадільню на 12 осіб, найнявши для цього будинок С.Смельяненка по вулиці Лебединській. Лівка, постільну білизну, ковдри, меблі, посуд надав П.І.Харитоненко, верхній одяг, білизну, взуття - О.Д.Воскобойникова та придбано за кошти товариства. Попечителем установи обрали К.М.Пашкова, а попечительницею і завідувачою - А.Ф.Линтварьову¹⁷. Наприкінці 1898 р. на утриманні товариства перебувало 56 осіб похилого віку. Їм було видано 1536 крб. У богадільні товариства знаходилося 9 осіб. На їх утримання виділялося 618 крб., на продовольство - 203 крб.¹⁸ На початку ХХ ст. товариство відмовилося від утримання власної богадільні, проте справу

надання безплатно на дільничні знаходився власному бу- віці не менш їй майстер- виготовляти справами ці Кількість ді 1906 р.¹⁹ д надзвичайн притулку до яких були п 1500 крб.²¹

Вихови Холодного співали у цер дисциплін. Окремі член- посуд. Так, з 100 пудів ка цукру, С.І.Гу була влашту дітей безкоп кількох ро користувати. Тим дітям, з У 1896

Ідальню на 1898 р. у до організувал влаштувані копійок. В с дорівнював прибутків с чайні. Конт

Товари повіту, що п десятків кар

Нерух ділянка зем Іллінській: перейшла світової вій господарс збитковість

Отже, у м.Суми і намагалися. На жаль, п бурхливих і благодійни

Автор області за і

надання безпосередньої допомоги, в тому числі й особам похилого віку, поклало на дільничних попечителів. Товариство заснувало притулок для хлопчиків, що знаходився спочатку у будинку Таранової по вулиці Кустовській, потім - у власному будинку на Іллінській площі. Приймалися діти-сироти і напівсироти у віці не менше 8 і не більше 10 років. Очолювала притулок наглядачка. Допомагав їй майстер-столяр Т.Морозов, який навчав дітей своєму ремеслу. Вихованці виготовляли стільці, лавки, шафи для посуду, полиці для комори тощо. Опікувалася справами цієї установи попечительниця, почесний член товариства О.П.Гирчич. Кількість дітей, які перебували у притулку, коливалася від 15 осіб на початку 1906 р.¹⁹ до 42 на початку 1917 р.²⁰ З початком першої світової війни надзвичайними зборами товариства було вирішено питання про відкриття у притулку додатково 25 місць для дітей (дівчатка і хлопці у віці 4-12 років), батьки яких були призвані до армії. На цю справу додатково товариство асигнувало 1500 крб.²¹

Вихованці притулку навчалися грамоті, відвідуючи Соборну, Іллінську, Холодногорську церковноприходські, земські школи і міське 4-класне училище, співали у церковному хорі. Іноді хлопці проходили повторний курс загальноосвітніх дисциплін. У 1911 р. двоє вихованців опанували гру на скрипці у Г.Лівшиця. Окремі члени товариства надавали притулку продукти харчування, одяг, взуття, посуд. Так, у 1911 р. І.О.Асмолов виділив на потреби притулку 3 живих поросят, 100 пудів картоплі, 300 пудів буряка, 20 возів соломки, М.М.Лещинська - 13 пудів цукру, С.І.Гуревич - 1 воз буряка, 250 голів капусти тощо.²² У приміщенні притулку була влаштована кімната для хворих. Завдяки П.І.Харитоненку важкохворих дітей безкоштовно лікували у дитячій лікарні св.Знаїди. П.Т.Тихонов протягом кількох років надавав дітям можливість двічі на місяць безкоштовно користуватися лазнею. На Різдво дітям влаштовували свято Новорічної ялинки. Тим дітям, які вибували з притулку, надавалися верхній одяг, білизна, взуття.²³

У 1896 р. на Шишкарівці (район у м.Суми) товариство відкрило дешеву їдальню на 11 осіб, переважно дітей.²⁴ Проте вона проіснувала недовго. У серпні 1898 р. у домі С.Д.Величка в районі сучасної вул.Набережна р.Стрілка товариство організувало платну народну чайну, що працювала з 8 до 21 години. На її влаштування було витрачено 150 крб. Порція чаю з цукром коштувала кілька копійок. В середньому щодня продавали по 180 порцій. Річний чистий прибуток дорівнював 70 крб. (1897 р.)²⁵, 532 крб. (1904 р.), 224 крб. (1906 р.)²⁶. Зниження прибутків сталося внаслідок того, що поряд із народною відкрилося дві приватні чайні. Контроль і нагляд за цією установою здійснював голова ради товариства.

Товариство надавало медичну допомогу незаможним мешканцям міста і повіту, що полягала у придбанні для них ліків. Щороку на це витрачалося кілька десятків карбованців.

Нерухоме майно товариства складало садиби (будинок, сарай, присадибна ділянка землі, що раніше належали Сумському благодійному товариству) на Іллінській площі і по вулиці Кузнецкій (присадибна ділянка з будівлями, яка перейшла товариству за заповітом Ф.Я.Воскобойникова). Найсередодні першої світової війни при дитячому притулку існувало козівницьке і кролівницьке господарство, яке забезпечувало притулок продовольством, але через збитковість було ліквідовано.

Отже, більш ніж 20-річна діяльність Товариства попечительства про бідних у м.Суми відзначена позитивними результатами. Заможні мешканці міста намагалися надати незаможним різноманітну допомогу грошима, послугами. На жаль, позитивний досвід благодійних товариств був припинений під час бурхливих подій 1917-1920 рр. Сподіваємося, що традиції благодійництва знайдуть благодатний ґрунт і в суверенній Україні.

Автор висловлює щирі вдячність працівникам Державного архіву Сумської області за надані матеріали.

Список членів Товариства
(за звітами товариства 1898-1899, 1906, 1911-1917 рр.)

Почесні

1. Бирченко Василь Васильович
2. Гирнич Олена Павлівна
3. Капидосв Леонід Павлович
4. Ляденко (Ляденков) Феоктист Олексійович
5. Матюнін Павло Гаврилович
6. Остапенко Віктор Михайлович
7. Отрохов Віктор Іванович
8. Тобізен Герман Августович
9. Харитоненко Віра Андріївна
10. Харитоненко Павло Іванович

"Неприменимі"

11. Золотарьов Валеріан Миколайович
12. Корепанов Дмитро Митрофанович
13. Крамаренко Микола Степанович
14. Краснянський Володимир Іванович
15. Неделька Семен Трохимович
16. Прядкін Григорій Федорович
17. Суслов Іван Федорович
18. Щиблетов Олександр Павлович

Дійсні пожиттєві

19. Асмолов Іван Олександрович
20. Асмолова Марія Феоктистіана
21. Бирченко Катерина Василівна
22. Бирченко Катерина Самоїлівна
23. Бирченко Олена Андріївна
24. Бирченко Федір Васильович
25. Бурдогов (Бурдогов) Михайло Іванович
26. Вейссе Юлія Густавівна
27. Воловик Аврам Гершевич
28. Воскобойникова Катерина Данилівна
29. Гавриленкова Марія Федорівна
30. Гамалій Микола Миколайович
31. Гамалій Віра Петрівна
32. Голодайко Володимир Тимофійович
33. Дементьєв Гаврило Дмитрович
34. Де-Ковнар Олена Федорівна
35. Енман Августа Федорівна
36. Енман Євген Федорович
37. Сфремова Ганна Анастасівна
38. Зборомирський Гліб Миколайович
39. Зборомирський Микола Михайлович
40. Зборомирський Михайло Миколайович
41. Ісаєва Олександра Миколаївна
42. Копилов Микола Іванович
43. Кринер Олександр Антонович
44. Кукіль-Яснопольська Елеонора Яківна
45. Кулішов Іван Григорович
46. Кулішова Марія Савіана
47. Лещинська Антоніна Миколаївна
48. Лещинська Марія Матвіївна
49. Лещинський Павло Миколайович
50. Лигтварьова Софія Василівна
51. Резніков Аристарх Данилович
52. Роде
53. Росинська Каліста Миколаївна
54. Сєрков Сергій Сергійович
55. Сєвєрцова (Сєвєрцова) Людмила Василівна
56. Скришников Петро Михайлович

57. Скубелко Микола Іванович
58. Строганов Павло Сергійович, граф
59. Строганова Анна Дмитрівна, графиня
60. Суханов Микола Олексійович
61. Суханова Марія Михайлівна
62. Траскін Ілля Дмитрович
63. Траскіна Ольга Дем'янівна
64. Фесенко Микола Степанович
65. Чурилова Анастасія Олексіївна
66. Шретер Юлія Іванівна
67. Шультгес Август Густавович
68. Яворський Михайло Іванович

Дійсні

1. Аваєв Михайло Михайлович
2. Авксентьєв Павло Петрович
3. Александров В'ячеслав Володимирович
4. Алексєнко Олександр Дем'янович
5. Алтухова Ділія Федорівна
6. Алфьорова Марія Феоктистіана
7. Альшудер Арон Йосипович
8. Альшудер Ілля Йосипович
9. Альшудер Леон Йосипович
10. Андрущенко Марія Онуфрїївна
11. Анновський Василь Петрович
12. Арбузов Василь Тимофійович
13. Архангельська Ольга Михайлівна
14. Архангельський Михайло Єгорович
15. Архангельський Федір Григорович
16. Асман Ганна Августівна
17. Бажєнова Олена Микитівна
18. Бакєєв Володимир Андрійович
19. Баранов Михайло Акимович
20. Басєв Василь Єгорович
21. Беллін Отто Федорович
22. Белінський Сільвестр Вікторович
23. Бєляєв Олександр Миколайович
24. Бєроунський Альбрехт Осипович
25. Бирченко Олександр Васильович
26. Білокін (Бєлоков) Дмитро Єпіфанович
27. Білицька (Бєлицька) Ганна Михайлівна
28. Білуєсов Григорій Федорович
29. Білуєсова Серафима Михайлівна
30. Богатирьов Олександр Олександрович
31. Богатирьов Михайло Іванович
32. Богатирьова Валентина Василівна
33. Богатирьова Ольга Михайлівна
34. Бойко Марія Захарівна
35. Болтаєєв Олексій Андрійович
36. Боман (Бєман) Арон Соломонович
37. Бублаєв Федір Федорович
38. Ванек Ладислав Антонович
39. Варєксін Іван Федорович
40. Ватман Владислав Густавович
41. Вейссе Юлія Августівна
42. Вергелєєв Андрій Мартинович
43. Веретенников Порфир Прокопович
44. Вернер Марія Іванівна
45. Верников Микола Олексійович
46. Виноградєв Василь Васильович

47. Винк
48. Віган
49. Влас
50. Влас
51. Влас
52. Ворс
53. Вос
54. Гавр
55. Гавр
56. Гедр
57. Гюд
58. Гінз
59. Глік
60. Голс
61. Гонр
62. Горн
63. Грен
64. Грин
65. Грин
66. Грин
67. Грин
68. Гроп
69. Гурі
70. Гурі
71. Де-І
72. Де-І
73. Дем
74. Дер
75. Дик
76. Дми
77. Дро
78. Сав
79. Єфр
80. Евєр
81. Емк
82. Есм
83. Жєр
84. Жує
85. Жує
86. Заш
87. Заш
88. Заш
89. Збо
90. Збо
91. Збо
92. Зол
93. Іван
94. Іван
95. Іван
96. Іван
97. Ізм
98. Ілє
99. Каб
100. Ка
101. Ка
102. Ка
103. Ка
104. Ка
105. Ка
106. Кі
107. Кі
108. Кі

47. Виноградський Дмитро Ілліч
48. Вігдергауз (Вікдергауз) Аров Лейбович
49. Власенко Василь Іванович
50. Власенко Петро Васильович
51. Власовська Софія Іванівна
52. Ворошиліна Лідія Митрофанівна
53. Воскожайников Григорій Андрійович
54. Гавриленко Іван Федорович
55. Гавриленко Федір Іванович
56. Гедріх Марія Порфирівна
57. Гюдріх Бертольд Алузівич
58. Гінзбург Лейба Гетелевич
59. Глікін Мойсей Ісаявич
60. Головіна Марія Герасимівна
61. Гонрут Юліус Гугович
62. Горькевич Леонід Миколайович
63. Грекова Людмила Андріана
64. Григорович Філарет Іванович
65. Гриневко Садокія Іванівна
66. Гриненко Ольга Прокопівна
67. Гриненко Прокоп Семенович
68. Грошева Софія Єгорівна
69. Гуревич Абрам Ісайович
70. Гуревич Самуїл Ісайович
71. Де-Коннор Лев Валеріанович
72. Де-Коннор Лідія Митрофанівна
73. Демченко Семен Лукич
74. Дерев'янка Севастиан Іванович
75. Дюкова Ганна Павлівна
76. Дмитрієв Іван Захарович
77. Дробязко Маргарита Георгіївна
78. Євгеній, єпископ Сумський
79. Єфремов Микола Миколайович
80. Євартс Наталія Карлівна
81. Емке Яків Андрійович
82. Есманська Ганна Йосипівна
83. Жербін Микола Васильович
84. Жуков Яків Михайлович
85. Жукова Катерина Володимирівна
86. Задіхайло Василь Федорович
87. Залавський Степан Гаврилович
88. Заховасв Григорій Семенович
89. Зборомирська Єлизавета Федорівна
90. Зборомирська Софія Михайлівна
91. Зборомирський Лев Михайлович
92. Золотарьова Параска Андріївна
93. Іванов Митрофан Іванович
94. Іванов Павло Семенович
95. Іванова Гліна Іванівна
96. Іванова Надія Григорівна
97. Ізмайлов Микола Ілліч
98. Ільченко Іван Григорович
99. Кабенцова Олександра Андріївна
100. Кагадєва Валентина Павлівна
101. Калініченко Микола Федорович
102. Калашников Микола Михайлович
103. Калашникова Емілія Августівна
104. Карпов Павло Юрійович
105. Кербер Олександра Ромалівна
106. Кінашівський Євген Васильович
107. Коваленко Григорій Омелянович
108. Козлов Яків Прокопович
109. Коларж Костянтин Карлович
110. Колесникова Віра Петрівна
111. Колосов Микола Олександрович
112. Комстадіус Микола Михайлович
113. Комстадіус Сергій Михайлович
114. Кондратович Наталія Луківна
115. Кононенко Павло Васильович
116. Колюрова Єлизавета Михайлівна
117. Котєва Марія Олександрівна
118. Кослова Варвара Прокопівна
119. Костін Семен Павлович
120. Костюков Василь Кузьмич
121. Котенко Андрій Пилипович
122. Котенко Лідія Антонівна
123. Кошкін Григорій Олексійович
124. Кригер Адольф Федорович
125. Кригєвський Вячеслав Осипович
126. Кукілевська-Пляховська Наталія Василівна
127. Кулікова Марія Олександрівна
128. Кулішова Євдокія Абрамівна
129. Кумишут Антон Антонович
130. Курчкін Петро Михайлович
131. Лаврик Микола Юхимович
132. Лаврик Софія Іванівна
133. Лавров Іван Дмитрович
134. Лаврова Марія Миколаївна
135. Лагодін Василь Ілліч
136. Лагодін Олексій Іванович
137. Лагодіна Антоніна Іванівна
138. Лагодіна Антоніна Олексіївна
139. Лакштанов Кальман Єсселевич
140. Лашенко (Лашенкова) Антоніна Феоктистівна
141. Лашенко (Лашенкова) Людмила Феоктистівна
142. Лашенко Микола Олександрович
143. Лашенко Ольга Михайлівна
144. Левенко Іван Іванович
145. Левитська Олександра Яківна
146. Левитський Яків Ілліч
147. Левницький Микола Отуфрійович
148. Левич Ісаак Лазаревич
149. Лінтварьов Павло Михайлович
150. Лінтварьова Антоніна Федорівна
151. Лінтварьова Наталія Михайлівна
152. Ложкін Сергій Васильович
153. Львова Тетяна Павлівна
154. Макашов Павло Васильович
155. Макашова Марія Дмитрівна
156. Малікін Григорій Карлович
157. Марков Сергій Михайлович
158. Март'янов Леонід Андрійович
159. Масталигін Михайло Миколайович
160. Машко Іван Якимович
161. Мещанінов Олександр Іванович
162. Мітгер (Метгер) Марія Іванівна
163. Мітгер (Метгер) Олександр Олександрович
164. Монаков Вадим Олексійович
165. Монаков Іван Олексійович

166. Монахова Любов Степанівна
 167. Монахова Марія Іванівна
 168. Мощенко Микола Петрович
 169. Муханова Наталія Андріївна
 170. Неделька Олена Григорівна
 171. Недригайлов Іван Петрович
 172. Нефкмаков Олексій Петрович
 173. Нікітін Микола Іванович
 174. Новосільцев Аркадій Іванович
 175. Новосільцева Ольга Василівна
 176. Овчаренко Андрій Ігнатович
 177. Овчаров Агафон Якимович
 178. Опаталек Герман Якович
 179. Осадченко Василь Кузьмич
 180. Остапівська Євдокія Миколаївна
 181. Остапівський Андрій Іванович
 182. Отрохова Ганна Яківна
 183. Офросимов Павло Федорович
 184. Панов Павло Олександрович
 185. Панова Олександра Павлівна
 186. Пашков Олексій Михайлович
 187. Пашков Костянтин Михайлович
 188. Пашкова Марфа Павлівна
 189. Педосенко Григорій Васильович
 190. Перлукін Вячеслав Миколайович
 191. Переверзев Олексій Іванович
 192. Перельолкін Дмитро Петрович
 193. Перельолкін Михайло Петрович
 194. Перельолкіна Ольга Іллівна
 195. Петрищев Михайло Михайлович
 196. Петров Михайло Кирилович
 197. Пирогов Олександр Іван
 198. Плотников Михайло Полікарпович
 199. Погуляченко Іван Сергійович
 200. Подпальний Петро Матвійович
 201. Полницька Олена Гаврилівна
 202. Полницький Гаврило Ксенофонович
 203. Погова Ольга Дмитрівна
 204. Рейдер Мойсей Ілліч
 205. Різноположенський Володимир Віталійович
 206. Ріхтер Август Августович
 207. Ріхтер Ганна Павлівна
 208. Родіонова Катерина Василівна
 209. Рожко Василь Данилович
 210. Розенквіст Антон Іванович
 211. Рудник Г.С.
 212. Руссо Йосип Гаврилович
 213. Савенко Федір Андрійович
 214. Савич Олександр Андрійович
 215. Садоничий Роман Михайлович
 216. Сазанов Іван Єгорович
 217. Сазанова Ольга Іванівна
 218. Сафронов Василь Васильович
 219. Сафронова Людмила Миколаївна
 220. Свіргунова Серафима Максимівна
 221. Сергєєв Іван Миколайович
 222. Сергєєва Марія Іванівна
 223. Сидоров Іван Миколайович
 224. Сидорова Олександра Семенівна
 225. Сильконов Олександр Михайлович
 226. Ситинко Іван Васильович
 227. Скрипникова Дарія Борисівна
 228. Скубенко Дарія Іванівна
 229. Солецька Марія Миколаївна
 230. Солецький Іван Йосипович
 231. Соломатін Михайло Андрійович
 232. Сорочинський Платон Іванович
 233. Ставровський Андрій Прокопович
 234. Стародуб Петро Андрійович
 235. Столбін Василь Степанович
 236. Тігель Олександра Іванівна
 237. Томас Ганна Георгіївна
 238. Трещу Марія Іванівна
 239. Тройцька Марія Матвійовна
 240. Тушматов Микола Макарович
 241. Федоровський Микола Андрійович
 242. Фесенков Микола Стефанович
 243. Флоринський Василь Петрович
 244. Фортинський Борис Федорович
 245. Хазановська Фанні Львівна
 246. Хазановський Самуїл Михайлович
 247. Хижняков Михайло Федорович
 248. Хомайло Олександра Арсентіївна
 249. Хомайло Іван Микитович
 250. Христенко Марія Феліксівна
 251. Церковничий Олександр Миколайович
 252. Черняєва Олена Михайлівна
 253. Четасва Ніна Николіміївна
 254. Чехова Антоніна Василівна
 255. Чурилова Олександра Павлівна
 256. Чупрунов Андрій Іванович
 257. Чупрунова Наталія Іванівна
 258. Чухненко Василь Трохимович
 259. Шабельська Лідія Олександрівна
 260. Шеболдаєв Леонід Валентинович
 261. Шемченко Іван Прокопович
 262. Шеме Генріх Оттович
 263. Шинловська Варвара Олександрівна
 264. Шрейдер Зінаїда Павлівна
 265. Шрейнер Тетяна Олександрівна
 266. Шрейнер Фердинанд Густавович
 267. Штакельберг Марія Адольфівна, баронеса
 268. Штакельберг Микола Олександрович, барон
 269. Штейнер Лев Самуїлович
 270. Штейнер Самуїл Онисимович
 271. Штейнер Самуїл Натанович
 272. Штейнер Софія Йосипівна
 273. Штріннер Юлія Василівна
 274. Штрандтман Іван Олександрович
 275. Штрик Ольга Миколаївна
 276. Штубе Карл Васильович
 277. Шубін Петро Михайлович
 278. Шубін Варвара Василівна
 279. Щербаківа Катерина Володимирівна
 280. Юрковський Федір Юхимович
 281. Яворський Михайло Іванович
 282. Ярцев Іван Олександрович
 283. Ярцев Федір Васильович
 284. Ясний Михайло Абрамович

СУНСЬКА

1899

Суми

1898.

Суми

Суми

Суми

ДАСС

ДАСС

ДАСС

ДАСС

1915.

Суми

ДАСС

РЕЦЕНЗІЯ

друга

до тог

продав

Мне п

17 руб

и вед

превы

Черниг

- ¹ Устав общества попечения о бедных в г.Сумах. - Сумы, 1905. - С.1-2.
² Див. список членів товариства наприкінці статті.
³ ДАСО. - Ф.1. - Оп.1. - Спр.35. - Арк.19.
⁴ Отчет о деятельности Общества попечения о бедных в г.Сумах за 1898 год. - Сумы, 1899. - С.8; ДАСО. - Ф.1. - Оп.1. - Спр.35. - Арк.43 об.
⁵ XXI Отчет о деятельности Общества попечения о бедных в г.Сумах за 1916 год. - Сумы, 1917. - С.9.
⁶ Отчет о деятельности Общества попечения о бедных в г.Сумах за 1897 год. - Сумы, 1898. - С.5; ДАСО. - Ф.1. - Оп.1. - Спр.35. - Арк.42 а.
⁷ XI Отчет о деятельности Общества попечения о бедных в г.Сумах за 1906 год. - Сумы, 1907. - С.6.
⁸ XVI Отчет о деятельности Общества попечения о бедных в г.Сумах за 1911 год. - Сумы, 1912. - С.13-14; ДАСО. - Ф.354. - Оп.1. - Спр.41. - Арк.32.
⁹ Отчет о деятельности Общества попечения о бедных в г.Сумах за 1897 год. - С.4-5.
¹⁰ XVIII Отчет о деятельности Общества попечения о бедных в г.Сумах за 1913 год. - Сумы, 1914. - С.18.
¹¹ Там же. - С.38-43.
¹² Устав общества попечения о бедных в г.Сумах. - С.15-16.
¹³ Отчет о деятельности Общества попечения о бедных в г.Сумах за 1897 год. - С.4; ДАСО. - Ф.1. - Оп.1. - Спр.35. - Арк.19.
¹⁴ Отчет о деятельности Общества попечения о бедных в г.Сумах за 1898 год. - С.7; ДАСО. - Ф.1. - Оп.1. - Спр.35. - Арк.43.
¹⁵ XI Отчет о деятельности Общества попечения о бедных в г.Сумах за 1906 год. - С.14-19.
¹⁶ ДАСО. - Ф.354. - Оп.1. - Спр.13. - Арк.87.
¹⁷ Отчет о деятельности Общества попечения о бедных в г.Сумах за 1897 год. - С.3; ДАСО. - Ф.1. - Оп.1. - Спр.35. - Арк.19.
¹⁸ Отчет о деятельности Общества попечения о бедных в г.Сумах за 1898 год. - С.12-13; ДАСО. - Ф.1. - Оп.1. - Спр.35. - Арк.45-46.
¹⁹ XI Отчет о деятельности Общества попечения о бедных в г.Сумах за 1906 год. - С.6.
²⁰ XXI Отчет о деятельности Общества попечения о бедных в г.Сумах за 1916 год. - С.5.
²¹ Отчет о деятельности Общества попечения о бедных в г.Сумах за 1914 год. - Сумы, 1915. - С.8-9.
²² XVI Отчет о деятельности Общества попечения о бедных в г.Сумах за 1911 год. - Сумы, 1912. - С.49; ДАСО. - Ф.354. - Оп.1. - Спр.41. - Арк.50.
²³ XVIII Отчет о деятельности Общества попечения о бедных в г.Сумах за 1913 год. - С.8-10.
²⁴ ДАСО. - Ф.354. - Оп.1. - Спр.13. - Арк.87.
²⁵ Отчет о деятельности Общества попечения о бедных в г.Сумах за 1897 год. - С.5-6; ДАСО. - Ф.1. - Оп.1. - Спр.35. - Арк.42 а.
²⁶ XI Отчет о деятельности Общества попечения о бедных в г.Сумах за 1906 год. - С.7-8.

РЕПУБЛІКАЦІЇ

С.Кеєнзовка, Кролевецького уезду.

Еще не забыты слезы и горе наших сел, вследствие пьянства, как явилась другая беда — картежная азартная игра. В некоторых селах нашей округи играют до того, что за картами проводят не только длинные зимние ночи, но и дни; продается последняя скотина, и деньги, вырученные за нее, проигрываются. Мне пришлось раз слышать разговор о сумах проигрыша: один за ночь проиграл 17 руб., другой — 28, третий — 33, четвертый — 70, и наконец, один — 100 руб; и ведь, играют не одни богачи, а и бедные, у которых годовой доход не превышает иногда 50 рублей.

Д.И.Мотве.

З ДІЯЛЬНОСТІ ПУТИВЛЬСЬКИХ БЛАГОДІЙНИКІВ - КУРДЮМОВИХ

На Сумщині жили та працювали відомі в країні меценати - родини Терещенків, Харитоненків, Курил, Алчевських та інші. Серед цієї плеяди благодійників помітне місце належить путивльським купцям Курдюмовим, які ведуть свій родовід з XVII ст.

В середині XIX ст. в Путивлі мешкали представники кількох гілок династії Курдюмових: удова Надія Олексіївна з трьома синами, Дем'ян Гаврилович з сином Володимиром та Григорій Миколайович з шістьма синами. Усі вони були купцями 2 гільдії. До бурхливих подій 1917-1920 рр. це були найбільш відомі підприємці у місті та повіті. Займаючись торгівлею, вони виділяли значні кошти на благодійні цілі. Можливо, саме тому одна з вулиць міста носила їх ім'я (нині вул. Дзержинського).

Найбільш відомим з-поміж них був Григорій Миколайович. У 1871 р. його капітал перевищував 100 тис. рублів, це надало йому право стати купцем 1 гільдії, почесним громадянином Путивля та обиратися на найвищі міські посади. На його кошти відбувалося будівництво, ремонт та утримання шкіл, церков, зокрема, Благовещенської, Воскресенської, Покровської. У 1915 р. в Путивлі завдяки підтримці Г.М.Курдюмова та його синів було створено Товариство взаємодопомоги купецьких прикажчиків. Воно надавало позики своїм членам, сприяло навчанню їхніх дітей, організовувало курси бухгалтерів, утримувало на свій кошт бібліотеку. Під час першої світової війни товариство надало сім'ям купецьких прикажчиків, призваних на військову службу, матеріальну допомогу на суму 2 320 рублів.

У 1872 р. на кошти Григорія Миколайовича та його синів у Путивлі було побудовано богадільню. На цю справу вони виділили 45 тис. рублів. Богадільня знаходилася у двоповерховому будинку на території сучасної ЗОШ №2.

Наведені нижче документи, що друкуються вперше, стосуються діяльності Курдюмівської богадільні. Це доповіді Путивльської земської управи черговим земським зборам за 1895 та 1904 рр. Ці матеріали містять інформацію про фінансовий стан богадільні, соціальний склад опікуваних, штатний розклад персоналу та інше. Тексти документів подаються з незначною редакторською правкою.

Публікація та упорядкування *НИМЕНКО І.А., РАЄВСЬКОГО С.М.*

Док. 1

Путивльскому очередному уездному земскому собранию
Путивльской уездной земской управыДоклад
о Курдюмовской богадельне.

В 1895 году призревалось в богадельне как и в прошлом году 27 человек, в том числе мужчин 14 и женщин 13, по сословиям же:

	мужчин	женщин
личных дворян	1	-
мещан	5	3
крестьян	1	3
бывших дворовых	1	2
отставных солдат	6	-
солдаток	-	5
	<u>14</u>	<u>13</u>

Из призреваемых пятеро умерло, места их своевременно замещены кандидатами.

Капитал богадельни к 1 января 1895 года заключался в следующем:

6 % билет Государственной Комиссии погашения долгов	на 25 820 р. 00 к.
4 % билет непрерывного дохода	12 000 р. 00 к.
4 % облигации внутреннего займа	1 400 р. 00 к.
4 % государственной ренты	6 200 р. 00 к.
Итого в % бумагах	<u>45 420 р. 00 к.</u>

Наличными деньгами:

в Кассе Управы	1 366 р. 89 к.
и выданных в ссуду из %	<u>3 680 р. 00 к.</u>
Всего осталось	50 466 р. 89 к.

Приход 1895 года составляет:

а) наличными	
% % на капитал в ценных бумагах	2 159 р. 07 к.
% % по ссудах	697 р. 64 к.
получено в доплату по конверсии банковских билетов	62 р. 88 к.
Итого	<u>2 919 р. 59 к.</u>

б) % бумагами

- куплено за наличные деньги 4 % государственной ренты на	3 300 р. 00 к.
- за предоставленные к обмену облигации 4 % внутреннего займа 4 % ренты	1 400 р. 00 к.
- внесено в книжку сберегательной кассы	<u>2 000 р. 00 к.</u>
Итого	6 700 р. 00 к.

В течение 1895 года израсходовано:

а) наличными деньгами:

1) на содержание богадельни:	
- на содержание призреваемых и другие потребности богадельни	839 р. 91 к.

- на жалование смотрителю и прислуге	528 р. 00 к.
- наградных смотрителю богадельни	100 р. 00 к.
- на отопление помещения и бани	425 р. 90 к.
- на освещение	35 р. 99 к.
- на белье, одежду и обувь призреваемых	150 р. 50 к.
- на погребение 3-х умерших призреваемых	10 р. 45 к.
- на ремонт здания богадельни	227 р. 80 к.
- на страхование зданий	55 р. 20 к.

Итого к содержанию богадельни 2 373 р. 75 к.

Что составит в среднем на одного призреваемого за этот год (исключая 100 р. выданных смотрителю в награду) - 84 р. 21 $\frac{1}{4}$ к.; более против предыдущих : 1894 год на 92 $\frac{1}{4}$ к. - 1893 год на 1 р. 83 $\frac{3}{4}$ к.

2) особого расхода по завещанию Курдюмова:

выдано на приданое 3-х невест	85 р. 71 к.
и на свечи, ладан и духовенству Покровской церкви	72 р. 86 к.

Итого особого расхода 158 р. 57 к.

А всего обыкновенного расхода из капитала богадельни в 1895 году было 2 532 р. 32 к.

3) Уплатено за купленную 4 % государственную ренту:

На 2 000 р. по курсу 96 и купоном за 60 дней	1 232 р. 65 к.
- 1 000 98 $\frac{3}{4}$ 87	992 р. 99 к.
- 300 97 $\frac{1}{2}$ 18	93 р. 07 к.

Р.К. 3 218 р. 71 к.

Внесено в книжку сберегательной кассы 2 000 р. 00 к.

Итого расхода наличных 7 751 р. 03 к.

б) %% бумаги:

Представлено к обмену на 4 % ренту облигации 4 % внутреннего займа на 1 400 р. 00 к.

Всего 9 151 р. 03 к.

Затем к 1 янв 1896 г. капитала богадельни состояло:

1 билет Государственной Комиссии погашения долгов на 25 820 р. 00 к.	
4 % билет непрерывного дохода	12 000 р. 00 к.
4 % государственной ренты	10 900 р. 00 к.
книжка сберегательной кассы	2 000 р. 00 к.

Итого в % бумагах 50 720 р. 00 к.

Наличными деньгами:

в Кассе Управы 215 р. 45 к.

Оставшихся неполученными:

%% по ценным бумагам 253 р. 30 к.

А всего остатка 51 188 р. 75 к.

Из чего следует, что капитал богадельни против остатка предыдущего года увеличился на 329 р. 16 к.

Подлинный за подписью Председателя и Членов управы

Верно: Член Управы (подпись)

Док. 2

О содержании Курдюмовской богадельни.

В 1904 году призываемых в богадельню как и в прошлом 1903 году 28 человек, в том числе:

	мужчин	женщин
дворян	-	1
духовных	-	1
мещан	2	6
крестьян	5	5
бывших дворовых	-	1
отставных солдат	5	-
солдаток	-	-
	<u>12</u>	<u>14</u>

Из призываемых 5 умерло и места их своевременно замещены кандидатами.

Капитал богадельни к 1 января 1904 года заключался в следующем:

6 % билет Государственной Комиссии погашения долгов на 25 820 р. 00 к.	
4 % билет непрерывного дохода на	12 000 р. 00 к.
удостоверение именной записи на 4 % государственную ренту на	7 500 р. 00 к.
4 % государственной ренты на	5 700 р. 00 к.
книжка сберегательной кассы на	504 р. 33 к.
Итого %% бумаги	51 524 р. 33 к.

Наличными деньгами:

в Казначействе	251 р. 62 к.
у смотрителя богадельни (аванс)	2 р. 56 к.
	<u>254 р. 18 к.</u>

А всего оставалось 51 778 р. 51 к.

В 1904 году поступило в приход:

% на капитал в ценных бумагах	2 530 р. 80 к.
% по книжке сберегательной кассы	18 р. 89 к.
Вырученных от продажи вещественных доказательств	1 р. 50 к.
Итого	2 551 р. 19 к.

В течении 1904 года израсходовано:

1) на содержание богадельни	
на продовольствие призываемых и другие потребности богадельни	1 010 р. 39 к.
на жалование смотрителю и прислуге	473 р. 07 к.
на отопление и освещение помещений и отопление бани	370 р. 87 к.
на одежду и обувь призываемых	48 р. 31 к.
на погребение умерших	19 р. 00 к.
на ремонт здания	516 р. 70 к.
на страхование	49 р. 89 к.
Итого на содержание богадельни	2 488 р. 23 к.

Что составляет на одного призываемого за этот год 95 р. 70 к., более

против 1903 года на 15 р. 26 к. и против 1902 года на 2 р. 10 к. Увеличение это произошло вследствие капитального ремонта здания богадельни.

2) Особого расхода по завещанию Курдюмова:

на приданое 7 бедным невестам	199 р. 99 к.
на ладан, свечи и духовенству на требы	72 р. 86 к.
Итого особого расхода	272 р. 85 к.

Затем к 1 января 1905 года капитала богадельни состояло:

6 % билет Государственной Комиссии погашения долгов на	25 820 р. 00 к.
билет непрерывного дохода	12 000 р. 00 к.
удостоверение именной записи на 4 % государственную ренту	7 500 р. 00 к.
4 % государственной ренты	5 700 р. 00 к.
книжка сберегательной кассы	273 р. 22 к.
Итого % бумагами	51 293 р. 22 к.

Наличными деньгами:

в Казначействе	269 р. 29 к.
у смотрителя богадельни	6 р. 11 к.
	275 р. 40 к.
А всего остатка	51 568 р. 62 к.

Согласно постановлению Курского губернского земского собрания за 11 января сего 1905 года признание хроников и богадельцев признано повинностью уездного, почему в текущем году из богадельни губернского земства переведено в Курдюмовскую трое призываемых: Биенко, Трегубин и Гришакова. На содержание призываемых получено от губернской управы по расчету с 1 апреля по 1 января 1906 года 375 р. и на наем квартиры 150 р., а всего 525 р., на будущий же год вносится в смету согласно постановлению экстренного уездного земского собрания за 13 июня 1904 г. на признание 10 человек хроников в дополнение к ассигнуемому губернским земством 500 р. такую же сумму, т.е. 500 р.

О чем уездная управа имеет честь доложить земскому собранию.

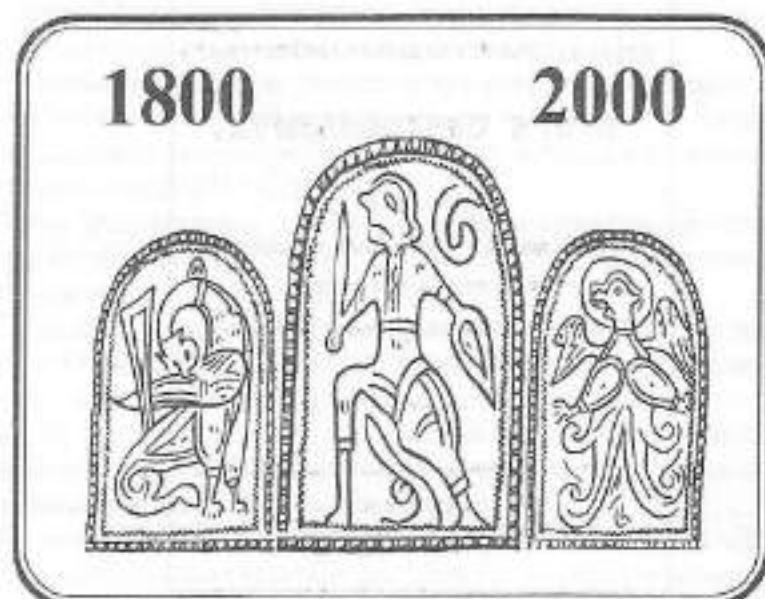
Подлинный за подписями Председателя и Членов Управы

С подлинным верно: Член Управы	(подпись)
Сверял: Секретарь	(подпись)

ДАСО. - Ф.445. - Оп.1. - Спр.2. - Арх.175-175 зв. Оригинал. Ручкою.

“СЛО

Ми
“Слово
Москві
здійспе
часу, зал
Було зр
пробле
біологи
“Слова”
все нов
сформу
вітчизн
Су
судилос
на неве.

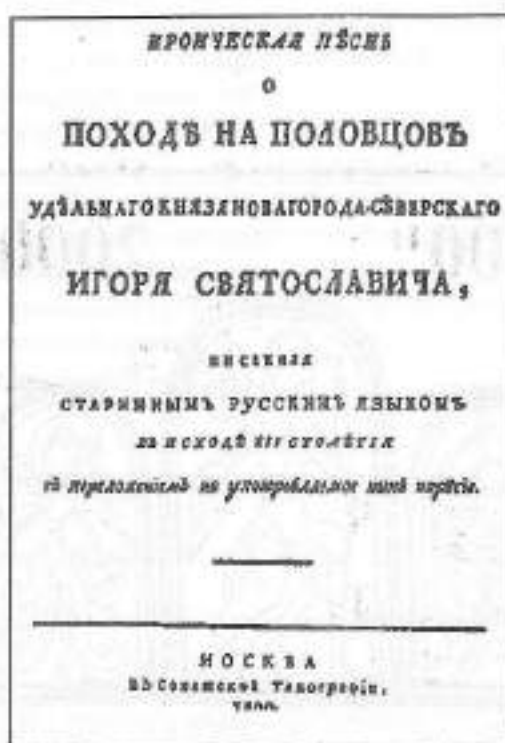
СЛОВОЗНАВСТВО

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ

“СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ” ТА ЙОГО ЕПОХА”
(25-27 травня 2000 р.)

Минуло 200 років з того часу, як шедевр давньоруської культури - “Слово о полку Ігоревім” - пережив друге своє народження. У 1800 р. у Москві першовідкривачем пам’ятки графом О.І.Мусінім-Пушкіним було здійснено видання твору друкарським способом. Період, що минув з того часу, залишив глибокий слід в історії вітчизняного культурного розвитку. Було зроблено низку відкриттів, висунуто багато версій щодо різних проблем. Історики і археологи, філологи і мистецтвознавці, географи і біологи докладали зусиль до відкриття різноманітних питань і власне “Слова”, і його епохи. Геніальний твір зачаровував своєю неповторністю все нових і нових літераторів, музикантів, художників - і все це разом сформувало цілу наукову галузь - Словознавство. Важко відшукати у вітчизняній літературі інший твір, що викликав би таку увагу.

Сумщина безпосередньо пов’язана зі “Словом”. Адже цій землі судилося стати свідком подій, описаних у творі. Саме неподалік від Сум на невеликому хуторі Попівка подвизник просвітительства О.О.Паліцин

Обкладинка видання 1800 р.

створив переклад славнозвісного твору, який було надруковано у Харкові у 1807 р. Це було перше видання пам'ятки в Україні.

Сумщина прославилася іменами відомих словознавців М.В.Гербеля, О.О.Потебні, Б.Д.Грінченка, М.В.Сибільова, М.К.Грунського, М.П.Попова. Наукові й художні праці згаданих вчених і літераторів відіграли помітну роль у формуванні Словознавства.

Дослідженням і популяризацією пам'ятки на Сумщині тривалий час займався професор Сумського педінституту П.П.Охріменко. У 1986 р. при кафедрі російської та зарубіжної літератури дослідник організував постійний семінарій з вивчення "Слова". П.П.Охріменко став ініціатором проведення в Сумах 8 словознавчих конференцій (1983-1996).

У 1987 р. у Путивлі було проведено наукову конференцію "Слово о полку Игореве" и Путивльщина", де розглядалися переважно історико-археологічні питання регіону.

25-27 травня 2000 р. у легендарному Путивлі проходила 10-та наукова конференція "Слово о полку Игоревім" та його епоха", присвячена 200-літтю першодруку пам'ятки. Конференцію було організовано за ініціативою Сумського державного університету, Путивльських райдержадміністрації, міськради, історико-культурного заповідника та при сприянні Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України, Республіканської асоціації українців. Дієву організаційну допомогу надало Сумське міське управління архітектури і, зокрема, міський архітектор Ю.С.Кобиляков.

До Пути
Новгорода-С
Перший

Зі вступним
Путивльсько
слоконвічн
слави Путив

З віталь
голови Сумс
побажала пл
облдержадмі

Також б
міністра Укр
України, акад

У перш
спадщини Ки
центру дослі

В.Г.Кре
випищення й
піє роботи д

Доктор
О.В.Мишани

"Слова о по
перекладами
що сьогодні

на статус на
У допо
України М.

порушено пр
геніальному
умовно виді

1. IX - с
була майже
суду й збира

2. Друг
Володимир

впорядкова
пункти цент
системи на
внутрішні з

3. Перц
в основном
державності

М.Ф.К
одноосібних
З настанням
державної

До Путивля прибули словознавці з Києва, Харкова, Ужгорода, Львова, Новгород-Сіверського, Глухова, Сум, Москви.

Перший день конференції проходила в Палаці творчості дітей і молоді. Зі вступним словом перед учасниками й гостями виступив голова Путивльської райдержадміністрації В.М.Хярм, який зосередив увагу на споконвічних традиціях братерства і злагоди, ратної доблесті і трудової слави Путивльщини.

З вітальним словом до учасників конференції звернулася заступник голови Сумської обласної державної адміністрації Л.С.Латишева, яка побажала плідної творчої роботи і зачитала вітання від голови Сумської облдержадміністрації В.П.Щербаня.

Також було зачитано листи до учасників конференції віце-прем'єр-міністра України, академіка М.Г.Жулинського та міністра освіти і науки України, академіка В.Г.Кременя.

У першому листі йшлося про актуальність наукових досліджень спадщини Київської Русі і староукраїнської літератури, про місце сумського центру дослідження "Слова" у вітчизняному Словознавстві.

В.Г.Кремень у своєму листі акцентував увагу на актуальності вивчення й популяризації "Слова" та культури Київської Русі, на важливості цієї роботи для вітчизняних освіти і науки.

Доктор філологічних наук, член-кореспондент НАН України О.В.Мишанич виступив з доповіддю *"Найновіші дослідження й переклади "Слова о полку Ігоревім" в Україні"*, в якій ознайомив присутніх з перекладами "Слова", що побачили світ останнім часом, наголосивши, що сьогодні немає жодного варіанта перекладу, що міг би претендувати на статус найкращого.

У доповіді доктора історичних наук члена-кореспондента НАН України М.Ф.Котляра *"Структура держави і влада на Русі"* було порушено проблему роздробленості на Русі, що є однією з домінуючих у геніальному творі. У процесі еволюції давньоруської державності доповідач умовно виділив три періоди:

1. IX – середина X ст. (часи князювання Олега й Ігоря) - коли держава була майже не консолідованою, з нерозвинутими системами правління, суду й збирання данини;

2. Друга половина X ст. (правління Ольги - початок князювання Володимира): Заходами Ольги та Володимира Святославича були впорядковані система і норми стягнення данини, організовані опорні пункти центрального уряду на місцях, поширені адміністративна і судова системи на підвладні Києву землі. Держава стає більш об'єднаною, а внутрішні зв'язки - більш сталими;

3. Перша половина XI ст. (князювання Володимира і Ярослава) - коли в основному завершився тривалий і різноплановий процес складання державності у давньоруському суспільстві.

М.Ф.Котляр звернув увагу учасників конференції на існування одноосібних і сумісних (системи дуумвірату і триумвірату) форм правління. З настанням уільної роздробленості змінюється організація і характер державної влади. Політична структура Русі втрачає форму ранньо-

феодалної монархії і набуває рис монархії федеративної. Її розвиток відбувався у взаємодії й змаганні відцентрових і доцентрових сил.

На пленарному засіданні було заслухано доповіді, в яких висвітлювалися основні досягнення та проблеми у дослідженні "Слова о полку Ігоревім".

Кандидат філологічних наук Б.І.Яценко (Ужгород) докладно зупинився на окремих проблемах історії вивчення "Слова", зокрема, на відкритті і дослідженні О.І.Мусінім-Пупкінім пам'ятки та визначенні території Руської землі у добу удільної роздробленості. Доповідач наголосив,

Будинок О.О.Палізіна (Палізіньська Академія) у с.Попівка (пнш с.Залізник Краснопільського р-ну Сумської обл.)

що протягом XII ст. відбулося остаточне адміністративно-територіальне розмежування сфер впливу Руської землі, до якої він відносить південно-західні і західні частини Давньоруської держави та Володимиро-Суздальського князівства, до якого ввійшли також Новгород, Псков і вся Половецька земля, що між Волгою і Дніпром. Між двома таборами липались Рязань і Сіверщина, боротьба за які і визначила характер міжкнязівських і міжземельних відносин другої половини XII ст.

Було зачитано доповідь доктора філологічних наук професора М.Ф.Гетьманця "Українське Словознавство на зламі століть" (Харків), у якій було висловлено ряд пропозицій щодо подальшого розвитку словознавчих студій в Україні. Серед них: наукове видання тексту "Слова" і адекватний переклад його на сучасну українську мову; підготовка української "Енциклопедії "Слова о полку Ігоревім"; вивчення "Слова" у контексті давньої української літератури з метою віднайти сліди впливу твору на наше давнє письменство; з'ясування "темних місць" твору з використанням даних діалектології та топоніміки Сіверщини; дослідження обставин походу Ігоря, маршрут, місце подій, оскільки історія походу значною мірою пов'язана з історичними землями Чернігівщини, Сумщини, Харківщини, Донеччини та інш.

Деякі доповіді було присвячено розвитку Словознавства в окремих регіонах України. Історію вивчення та популяризації "Слова" на

Чернігівс
Новгород
діяльност
М.В.Гого
ровського

Ст
Р.І.Тереш
аспектах
конферен
історико-
дружин,
стичний
літератур
специфік

Стан
у доповід
Наук
у доповід
"Иследо
В.В.Терл
К.Ушинс
мирович
"Слова о
Ряд е

Чернігово-Сіверщині проаналізовано у доповіді бібліофіла-дослідника з Новгород-Сіверського С.С.Войнова. Доповідач зупинився на науковій діяльності у галузі Словознавства випускників Ніжинської вищої школи М.В.Гоголя, М.В.Гербея, О.С.Афанасьєва-Чужбинського, М.О.Лавровського, М.Я.Аристова, А.П.Кадлубовського та інші.

Стан розвитку Словознавства на Сумщині розглянуто у доповіді Р.І.Тереценка(Суми). Доповідач, зокрема, акцентував увагу на основних аспектах вивчення пам'ятки, котрі піднімалися на традиційних наукових конференціях, що проходили у Путивлі і Сумах протягом 1983-1996 рр.: історико-географічний (конкретизація маршруту і мети походу сіверських дружин, проблема "темних місць" твору, питання авторства); лінгвістичний (особливості мови твору, їх регіональне визначення); літературознавчий (засоби психологізації, образна система, жанрова специфіка твору тощо).

Стан вивчення і популяризації "Слова" на Путивльщині розглянуто у доповіді П.В.Пономаренка (Путивль).

Науковий доробок окремих дослідників "Слова" був представлений у доповідях кандидатів філологічних наук І.І.Костікової і В.С.Приходько "Исследователь "Слова о полку Игореве" - П.П.Охрименко" (Харків), В.В.Терлецького "Намгненні "Словом". Нотатки творчості П.Куліша, К.Ушинського, М.Гербея"(Шостка), Ю.І.Медведева "Георгий Владимирович Сумароков. Памяти замечательного ученого и исследователя "Слова о полку Игореве" (Москва).

Ряд виступів було присвячено так званим "темним місцям" пам'ятки.

Храм у Путивлі кінця XII-поч. XIII ст.
Реконструкція Г.Логвина

О.М.Зеленокорінний (Москва) розглянув значення виразів "понизить стязи", "мечи верезени", прислівника "уже" в контексті відомого звернення до князів Ярослава й "онуків Всеслава", П.В.Пономаренко - звороту "копиа поють", А.Л.Нікітін (Москва) - фрази "спала князю умь по хоти". С.П.Щавельов (Курськ) розглянув вираз "куры Тьмутороканя" у світлі етимології літописного міста Курська.

Наступного дня пленарне засідання розпочалося з доповіді І.І.Костікової "Слово о полку Игореве" в американском учебнике". Дослідниця зробила деякі коментарі до розділів підручника для американських студентів - J.F.V.Haney & Eric Dahl. On the campaign of Igor. A translation of the Slovo o polku Igoreve. - 1992. - 71 p., - зазначивши: "Несомненно, представляют интерес переводы и комментарии В.В.Набокова, Д.Ворда, Р.Гауза, Р.Мена, Дж.Феннела и Е.Стоукса, А.М.Бакера, В.Сайковича".

Літературознавчий і лінгвістичний аспекти вивчення "Слова" були висвітлені у доповідях Л.І.Селіверстової "Елементи "Слова о полку Игоревім" у поезії Яра Славутича" (Харків), кандидата педагогічних наук І.Б.Іванової "О работе А.Чернова над переводом "Слова о полку Игореве" (Суми).

У доповіді "Славлю Гончарову за Игоря". Об одной изобразительной версии к немецкому изданию "Слова о полку Игореве" кандидат мистецтвознавства С.І.Побожій (Суми) висловив думку про те, що пам'ятку доцільно вивчати, перш за все, як шедевр мистецтва. Зробивши короткий огляд історії художнього відтворення давньоруського твору у вітчизняному образотворчому мистецтві, доповідач зупинився на характеристиці творчості художниці Н.С.Гончарової, а саме - на її ілюстраціях до "Слова".

Викликали інтерес доповіді, присвячені історико-географічним аспектам Словознавства. У виступах П.Я.Коржа (Харків) мова йшла про причини і маршрут походу Ігоря у 1185 р., С.П.Щавельова - локалізацію літописного міста Римов, розореного половцями після левдалого походу князя Ігоря.

Докторант Інституту історії НАН України В.Б.Звагельський порівняв історико-географічні дані, що містяться у "Слові" й Іпатіївському літописі. Доповідач стверджує про їх збіг, узгодженість та синхронізацію. Такі порівняння дають можливість точніше встановити реалії походу князя Ігоря у Половецький степ 1185 р. В.Б.Звагельський, зокрема, зупинився на рядках "Слова" "По Рои и по Суи грады полелыша", стверджуючи, що річка Рось (Русь) - це права притока Сейму, яка знаходилася приблизно посередині між Путивлем та Рильськом. Її назва неодноразово згадується в документах XVI-XVII ст.

Були виголошені доповіді С.В.Туника "Про перспективи створення музейно-заповідного комплексу "Слова о полку Игоревім" у Путивлі" (Путивль), Л.І.Белінської й О.П.Чегурної "Слово о полку Игоревім" у зібранні Сумського краєзнавчого музею" (Суми), А.С.Щавельова "К политической типологии древнерусских княжеств XII-XIII вв." (Москва).

Під час роботи конференції її учасники і гості могли оглянути у Путивльському краєзнавчому музеї виставку, присвячену ювілею. Серед експонатів виставки: наукові праці різних років видання (починаючи з середини XIX ст.) з автографами і помітками авторів, оригінальні археологічні знахідки, в тому числі подарована під час відкриття конференції В.Б.Звагельським лекальна плінфа з княжим знаком, що датується кінцем XII - початком XIII ст.

Учасники конференції також відвідали давньоруський центр Путивля, його визначну пам'ятку, пов'язану з оспіваними у "Слові" подіями, - Городок.

Незабутні враження у науковців залишило відвідування історичних місць Путивльського району - Софроніївського монастиря поблизу с.Нова Слобода, колиски партизанського руху - Спадщанського лісу.

На підсумковому пленарному засіданні учасники конференції високо оцінили її результати і висловилися за необхідність проведення наступних словознавчих конференцій на базі сумського осередку дослідників "Слова".

Учасники наукового форуму отримали збірник наукових праць "Словознавство" (Випуск 1), виданий СумДУ до конференції. Крім того, відбулося нагородження почесною відзнакою "Ярославна" за плідну наукову й популяризаторську діяльність в області Словознавства таких вчених: доктора історичних наук, члена-кореспондента НАН України М.Ф.Котляра; доктора філологічних наук, члена-кореспондента НАН України О.В.Мишанича; докторів історичних наук, провідних наукових співробітників Інституту археології НАН України О.В.Сухобокова та Р.В.Терпиловського; кандидата філологічних наук, доцента СумДУ В.Б.Звагельського; володаря найбільшої в світі колекції видань по "Слову о полку Ігоревім", бібліофіла-дослідника С.С.Войнова.

За особистий багатолітній внесок у дослідженні історії та культури східних слов'ян і Київської Русі М.Ф.Котляру, О.В.Мишаничу та В.Б.Звагельському було присвоєно звання "Почесний громадянин міста Путивль". Не забули і про молоду зміну. Учня місцевих шкіл було вручено почесні грамоти та дипломи за кращий літературний твір про "Слово о полку Ігоревім".

Напередодні конференції Редколегією та Редакцією журналу з історії та культури України "Сумська старовина" (видання СумДУ) був заснований "Почесний диплом", що видається за визначні заслуги у справі дослідження та популяризації нашої минушини. Дипломом №1 Вищого ступеня під час конференції було удостоєно відомого вченого, лідера харківської школи Словознавства, доктора філологічних наук професора М.Ф.Гетьманця.

По закінченні роботи конференції було підбито підсумки, обговорено плани на майбутнє. Із заключним словом виступив О.В.Мишанич, який, зокрема, зазначив, що конференцію проведено на високому науковому рівні

На обкладинці. Фотографія: на передньому плані - учасники конференції біля пам'ятника Ярослави у Путивлі, 26 травня 2000 р.; на задньому плані - собор Молчанського монастиря, праворуч - пам'ятний знак на місці поховання давньоруських воїнів-захисників Путивля 1239-1240 рр.

і від імені всіх учасників висловив подяку керівництву Сумського державного університету, зокрема, ректору професору І.О.Ковальову, проректору професору М.І.Воякову та координатору і одному з організаторів конференції доценту В.Б.Звагельському, Путивльським райдержадміністрації, міськраді, історико-культурному музею-заповіднику за належну організацію цього наукового форуму.

Було вирішено наступні конференції (раз на 2-3 роки) проводити на Сіверщині, що є найбільш доречним, адже "Слово" пов'язане саме з цим регіоном. Окрім цього, вчений наголосив на завданні, що останнім часом постало перед словознавцями України - створення української Енциклопедії "Слова о полку Ігоревім".

27 травня конференція завершила свою роботу.

Наступну конференцію намічено провести в 2003 р. у Путивлі.

РЕД.

ВИСТАВКА У ПУТИВЛЬСЬКОМУ КРАСНАВЧОМУ МУЗЕЇ

У травні 2000 р. у Путивльському історико-культурному музеї-заповіднику було відкрито виставку, присвячену 200-літтю першого видання "Слова о полку Ігоревім".

В експозиції представлено низку експонатів з історії Київської Русі: копія "Повести временных лет" літописця Нестора, видана в 1871 р. у Москві, свод законів "Русская правда" Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха, виданий у Москві в 1799 р., "Остромирівське Євангеліє", написане в 1056 р. (факсимільна копія) та інші; історії відкриття та вивчення "Слова": "История российской" Татищева (1774 р.), "История государства российской" Карамзіна (1818 р.), перше видання "Слова о полку Ігоревім"

(1800 р.), наукові дослідження В.Міллера, П.П.Вяземського, Ф.Корша.

Серед експонатів виставки - переклади "Слова" на мови народів світу.

Окремий розділ експозиції розповідає про "Слово" в мистецтві, де, зокрема, представлені роботи художників-графіків Г.В.Якутовича, В.І.Лопата, В.А.Фаворського та інші. Кілька стендів присвячено опері О.Бородіна "Князь Ігор" - афіши, програми, фотографії окремих фрагментів опери з різних куточків світу, зокрема з Москви, Одеси, Мілана, Булапешта, Берліна.

Привертають увагу роботи місцевих художників і майстрів народної творчості, серед яких - малюнки, чеканка, вишивка за мотивами "Слова".

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ У СЛОВ'ЯНСЬКУ

20-22 вересня 2000 р. у Слов'янському державному педагогічному інституті проходила науково-практична конференція "Слово о полку Ігоревім" та його вивчення в загальноосвітній і вищій школі".

В перший день гості відвідали пам'ятні місця Слов'янщини: побували на березі р.Макариха, де згідно з однією версією відбулася битва русичів з половцями; завітали до Святогір'я, де на одній з крейдових гір розташований Святогірський печерський монастир.

Два наступні дні проходили пленарні засідання по секціях: історія, філософія, літературознавство; фольклористика; мовознавство; історіографія Словознавства;

навчально-виховний процес; книгознавство, бібліографія. В.Г.Сергеев, В.О.Пірко, Н.А.Малинська виступили з доповідями щодо проблем, пов'язаних зі "Словом" та його вивченням у загальноосвітній та вищій школі; С.Д.Федака, В.М.Бабенко, Н.Л.Зіноченко, І.С.Костиря висвітлили суто словознавчі питання: проблема авторства "Слова", історіографія, географія походження князя Ігоря.

СумДУ був представлений двома доповідями: "Нові в дослідженні походження сіверських дружин" доцента В.Б.Звагельського; "Вивчення та популяризація "Слова о полку Ігоревім" на Сумщині в 1980-2000 рр." наукового співробітника Р.І.Тереженка.

"СЛО

Факт жирешь, ви можно пр А.Куприн минание о сюда коро историн к в литерату является и почетного Бунина (11

Буду язька, И.Б. русской кл раними е А после сь был Царь і будущее и в одном из радикальн

Иван для описа

Побо.

ПОБОЖИЙ С.И.

“СЛОВО О ПОЛКУ ИГОРЕВЕ” СВОДИЛО МЕНЯ С УМА”
(К 130-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ И.А.БУНИНА)

Экслібрис. Худ. Н.Бондаренко. 1997 г.

Факт сопричастности великого деятеля культуры с краем, где ты живешь, всегда вызывает чувство гордости и некоторого трепета. С трудом можно представить себе, что по этой сумской брусчатке ступала нога А.Куприна, а узорчатая лестница в мужской гимназии хранит воспоминание о Д.Бурлюке, ощутить атмосферу нашего города во время приезда сюда короля поэтов начала XX века Бальмонта... Некоторые факты из истории культурной жизни Сумщины уже хорошо известны и освещены в литературе, другие еще ждут своих исследователей. Малоизученной является и тема связи русского писателя, лауреата Нобелевской премии, почетного академика императорской Академии наук Ивана Алексеевича Бунина (1870-1953) с Сумщиной¹.

Будучи блестящим стилистом и великолепным знатоком русского языка, И.Бунин уверенно вошел в литературу, продолжая лучшие традиции русской классической литературы. А.П.Чехов, ознакомившись только с ранними его рассказами, отметил: *“Из него большой писатель выйдет”*. А после смерти И.Бунина поэт Дон Аминадо подытожил: *“Великая гора был Царь Иван”*. И первый, и второй автор удивительно верно определили будущее и масштаб личности, силу дарования писателя. Алексей Толстой в одном из вариантов письма к Сталину высказался еще определеннее и радикальнее: *“Искусства Бунина нельзя не знать”*.

Иван Алексеевич бесконечно любил свои родные места, вводил их для описания в ткань своих произведений, но ему была присуща и тяга к

¹ Побожий С. Иван Бунин и Сумщина // Теледедла. - Сумы, 1997. - №10. - С.6.

неизведанному, причудливо сочетающая в себе и интерес к самым разнообразным мировым культурам. В данном контексте органично воспринимается и его жажда познания Украины, ее истории и культуры. Отвечая на приглашение принять участие в сборнике, посвященном 40-летию литературной деятельности Ивана Франко, русский писатель называет себя *"искренним другом украинского народа"*. У И.Бунина были все основания для подобного высказывания, ведь становление и формирование его характера, писательского мастерства произошло и на украинской земле². Во многом благодаря старшему брату Юлию, он приобщается к украинской культуре. Будущий писатель подолгу живет в Харькове и Полтаве (где служил брат); бывает в Києве, Каменце-Подольском, Николаеве, Екатеринославе, Кременчуге, Одессе. В Полтаве И.Бунина восхищали окраины города с чистенькими белыми хатами, окруженными высокими тополями и черешнями. Отправляясь вниз по Ворскле с компанией, Иван Алексеевич ознакомился с бытом украинских крестьян, их обрядами и фольклором. Неизменное восхищение вызывали крестьянские песни, услышанные в Шиплаках, Миргороде. На полтавской земле И.Бунин неоднократно посещал театральные представления, восхищаясь игрой великой артистки М.Заньковедкой. Все это дало повод некоторым исследователям утверждать: *"Мотивы украинского фольклора, пейзаж и быт, картины народной жизни, образы украинских крестьян прочно вошли в творческий мир Бунина, в его поэзию и прозу. Можно сказать, что украинская тема влекла Бунина постоянно"*³.

Трижды писатель путешествовал по Днепру (1890, 1895, 1896). Первое путешествие носило своего рода характер паломничества: писатель отправился в Канев, на могилу Тараса Шевченко и далее - вниз по Днепру "казацким ходом" - к диспровским порогам, бесстрашно преодолеваемым в старину запорожскими казаками на легендарных чайках. Во время этого путешествия И.Бунин окончательно, по его словам, влюбился в украинских девчат *"в живописных расшитых костюмах, здоровых и недоступных, в парубков, в кобзарей, в белоснежные хаты, утопнувшие в зелени садов"*. Эта живописная картина всплывает у него в памяти, когда он отправляется с женой в Святую Землю.

Первое юношеское путешествие будущего писателя нашло отклик в очерке *"По Днепру"*, опубликованном в *"Полтавских губернских ведомостях"* за 1895 год. Естественно, что эти впечатления нашли отражение и в его произведениях *"На Чайке"*, *"Казацким ходом"*. В них описано не только само увлекательное путешествие, но и ощущается эмоциональное восприятие героем разнообразных сфер украинской жизни. Мы вправе безусловно определиться в том, насколько описания мест и другой фактической стороны художественных произведений И.Бунина соответствовали фактам биографии их автора. Анализируя эпистолярное наследие, воспоминания о И.Бунине, можно прийти к выводу об очень высокой степени вероятности совпадения реальных жизненных событий и возможной их художественной обработки в титле

² Шкряб'юк П. "Козацький хід" Івана Буніна // Молодь України. - 1989. - 19 квітня. - С.4.

³ Литературное наследство. Иван Бунин. - Кн.1. - М., 1973. - Т.84. - С.65.

авторс
вими
при ре
отриц
автоб
много
свидет
ратур
произв
фунда
предст
Р
русско
попрак
сущест
народ,
онуча
произв
споко
порази
от моз
честно
чувств
С
восар
соотв
Росси
Арсен
что у
насел
вневре
И.Бун
Алекс
читате
"Памя
"Орло
Т
Мало
несом
край с
котор
слыши
ремарк
бунин

авторского замысла. Этот момент отделения факта личной жизни от вымысла в биографии писателя очень важен будет для нас в дальнейшем, при рассмотрении его приезда на сумскую землю. И хотя сам И. Бунин отрицал прочтение, например, *"Жизни Арсеньева"* как собственно автобиографического произведения или, скажем, "исповеди", сравнение многих эпизодов из жизни писателя и вымышленного героя этой повести свидетельствует о совпадении большинства из них. Такой же литературоведческий инструментарий применим и к более ранним произведениям И. Бунина, упомянутым нами выше. Автобиографический фундамент рассказа *"Казакским ходом"*, написанного в сентябре 1898 г., представляется нам несомненным фактом.

Некоторые сравнительные впечатления сторон украинской и русской жизни свидетельствуют не в пользу последней: *"Хохлы мне очень понравились с первого взгляда. Я сразу заметил резкую разницу, которая существует между мужиком-великороссом и хохлом. Наши мужики - народ, по большей части, изможденный, в дырявых зипунах, в лаптях и ошкучах, с исхудалыми лицами и лохматыми головами. А хохлы производят отрадное впечатление: рослые, здоровые и крепкие, смотрят спокойно и ласково, одеты в чистую, новую одежду..."*⁴. Такие поразительные непатриотические сравнения И. Бунина - представителя от мозга до костей русского народа - свидетельство его исключительной честности и искренности. Любовь к родине, России, не затмевает у него чувства правды, которому он следовал в своем творчестве всю жизнь.

С другой стороны, видимо, культуру украинского народа И. Бунин воспринимал непосредственно в контексте русской культуры, что соответствовало политическому положению Украины в составе Российской империи. Подтверждают данный тезис и строки из *"Жизни Арсеньева"*: *"Прекраснее Малороссии нет страны в мире. И главное то, что у нее теперь уже нет истории, - ее историческая жизнь давно и навсегда кончена. Есть только прошлое, песни, легенды о нем - какая-то вневременность"*. Творчество же великого Т. Шевченко, по мнению И. Бунина, *"навсегда останется украшением русской литературы"*⁵. Иван Алексеевич способствовал приобщению гения Кобзаря к русскому читателю, перевел несколько его стихотворений. Он также автор статьи *"Памяти Т. Г. Шевченко"* (1891), напечатанной в февральском номере *"Орловского вестника"*.

Так, путешествуя, *"усердно учился, писал, ездил и ходил по Малороссии"* Иван Алексеевич. Образцы украинского фольклора, несомненно, обогатили неповторимую по красоте прозу писателя (*"На край света"*, *"Лирник Родион"*). Читая какой-нибудь рассказ, действие которого происходит на российской земле, вдруг из уст персонажа слышишь украинскую прическазку. И все это без авторских объяснений и ремарок воспринимается в высшей степени просто и естественно - такова бунинская проза. Отдельные образцы украинского фольклора записаны

⁴ Бунин И. А. Собрание сочинений: В 9 т. - М., 1965. - Т. 2. - С. 427.

⁵ Там же. - С. 432.

им в селах или на базаре, как, например, "Псалма про сироту" - "в Никополе, в жаркий полдень, среди многолюдного базара, среди телег и волов, запаха их помета и сена"⁶. И. Бунин, так много уделявший внимания чистоте и правильности речи, живо интересовался историей русского и, как оказывается, украинского языков, отмечая при этом: "Бог благословил меня счастьем видеть и слышать многих из этих странников, вся жизнь которых была мечтой и песней, душе которых были еще близки и дни Богдана, и дни Сечи, и даже те дни, за которыми уже проступает сказочная древнеславянская сить Карпатских высот"⁷.

Краски русского и украинского фольклора оживляют и естественно дополняют художественную ткань таких бунинских шедевров, как "Деревня", "Суходол". Фольклорное происхождение некоторых образов его рассказов - связь времен и желание понять загадочную душу русского народа, не исключая и мистического фольклора. С художественной интерпретацией фольклорных образов мы сталкиваемся и в произведениях писателя эмигрантского периода ("Митина любовь", "Жизнь Арсеньева"). В то же время, любя и ценя народное творчество, И. Бунин, по словам одного из современников писателя, "был исключительно чуток к подделкам под него и к показному *style russe*. Жестокая - и правильная - его рецензия на стихи Городецкого /.../ - пример этого. Даже "Куликово поле" Блока /.../ его раздражало именно из-за слишком "русского" наряда... Он сказал - "это Васнецов", то есть маскарад и опера. Но к тому, что не "маскарад", он относился иначе: помню, например, что-то о "Слове о полку Игореве". Смысл его слов был приблизительно тот же, что в словах Пушкина: всем поэтам, собравшимся вместе, не сочинить такого чуда! Но переводы "Слова о полку Игореве" его возмущали, в частности перевод Бальмонта"⁸. И это очень характерно для И. Бунина, который терпеть не мог подделывания под древнерусский язык. Отсюда - его неприятие А. Ремизова, И. Шмелева, С. Есенина, С. Городецкого. Но в творчестве самого Ивана Алексеевича можно встретить обращение автора к основам русской культуры. Это вхождение в тот мир было таким сильным, что: "Встречавшемуся с ним в Одессе в 1918-1919 гг. В. Катаеву открылся в Буине "как бы выходец из потустороннего древнерусского мира - жестокого, фантастического, ни на что не похожего и вместе с тем глубоко родного, национального - мира наших пращуров, создававших Русь по своему образу и подобию..."⁹.

В некоторых поэтических произведениях Ивана Алексеевича заметны следы "реставрации" русской древности ("Сон епископа Игнатия Ростовского", "Святой Прокопий"). Памятник литературы эпохи Киевской Руси "Слово о полку Игореве" - важная веха в становлении литературного таланта И. Бунина.

Согласно воспоминаниям В. Муромцевой-Буниной, настоящее

⁶ Литературное наследство. Иван Бунин. - Кн. 2. - М., 1973. - С. 141.

⁷ Там же. - С. 142.

⁸ Бабореко А. Поэзия и правда Бунина // Муромцева-Бунина В. И. Жизнь Бунина. Беседы с памятью. - М., 1989. - С. 11.

⁹ Литературное наследство. Иван Бунин. - Кн. 1. - С. 18.

увлеч
переч
восхи
кото
реши
запол
когда
"Пла
мина
лирич
собра
"Сло
неска
Харьк
казал
утрен
пораз
посет
отры
ориен
взято
красо
источ
влеча

широ
для п
образ
жизн

биогр
о связ
впеча
выше
необо
все б
совре
его м
нежн
насле
древн
патов
бите
"Сло

приме

увлеченне "Словом" произошло у писателя в Харькове, где он не только перечитывал произведения Т.Шевченко, "от которого пришел в восхищение, но больше всего его увлекало "Слово о полку Игореве", которое он изучал. Оценив "несказанную красоту" этого произведения, решил побывать во всех местах, где происходила эта поэма. Многие он запомнил наизусть и часто читал целые куски поэмы Юлию (брату-С.П.), когда они после обеда отдыхали в их каморке, особенно восхищаясь "Плачем Ярославны"¹⁰. Интересно сравнить этот отрывок из воспоминаний с текстом "Жизни Арсеньева", где описывается эпизод из жизни лирического героя в Харькове: "Уже наступала весна, я только что прочел собрание малорусских "Дум" Драгоманова, был совершенно пленен "Словом о полку Игореве", печально перечитав его и вдруг поняв всю его несказанную красоту, и вот меня уже опять тянуло вдаль, вон из Харькова: и на Донец, воспетый певцом Игоря, и туда, где все еще, казалось, стоит на городской стене, все на той же древней ранней утренней заре, молодая княгиня Евфросиния..."¹¹. Перед нами - пример поразительного совпадения в оценке И.Бунина "Слова", его желания посетить места, связанные с произведением. Стилистический анализ двух отрывков не оставляет сомнений: В.Муромцева-Бунина, конечно же, ориентировалась в данном случае на "Жизнь Арсеньева"¹¹. На это указывает взятое ею в кавычки выражение, характеризующее "Слово", - "несказанная красота", указывая тем самым на то, что автор пользовался другим источником. В данном случае не исключается и перепроверка ею этих впечатлений и самим И.Буниным.

С другой стороны, будучи человеком "литературно одаренным и широко образованным", В.Муромцева-Бунина была и близким человеком для писателя, хорошо знала его жизнь, замыслы его произведений. Таким образом, художественный образ в повести вырастает из документально-жизненного материала.

Обратясь вновь к "Жизни Арсеньева", произведению автобиографическому, мы вновь обнаружим размышления над историей Руси, о связи времен древних и современных. Более того, мы ощутим отголоски впечатлений от поездки по Украине, встречающиеся в цитированном выше рассказе "Казацким ходом": "Страна же эта грезилась мне необозримыми весенними просторами всей той южной Руси, которая все больше и больше пленяла мое воображение и древностью своей и современностью. В современности был великий и богатый край, красота его нив и степей, хуторов и сел, Днепра и Киева, народа сильного и нежного, в каждой мелочи быта своего красивого и опрятного, - наследника славянства подлинного, дунайского, карпатского. А там, в древности, была колыбель его, были Святосполки и Игоря, печенег и половцы, - меня даже одни эти слова очаровывали, - потом века казацких битв с турками и ляхами, Пороги и Хортица, плавни и гиря херсонские... "Слово о полку Игореве" сводило меня с ума..."¹². Далее автор приводит

¹⁰ Муромцева-Бунина В.Н. Указ. соч. - С.97.

¹¹ Бунин И.А. Избранные сочинения / Вступительная статья, составление и примечания О.Михайлова. - М., 1984. - С.467.

примеры наиболее сильных, образных выражений, сконцентрировавших в себе исторические и художественные реалии "Слова". Среди них наше внимание привлекает следующее: "Что ми шумить, что ми звенить далеке рано предь зорями...". В 1894 году, как раз в пору юношеского увлечения древнерусским памятником, И.Бунин пишет стихотворение "Ковыль", эпиграфом к которому взяты именно эти строки. Разбивая поэтическое произведение на две части, писатель в первой из них на вопрос легендарного автора дает как бы свои ответы, состоящие из описаний природы и воинства. Во второй части автор пытается вызвать в памяти картины событий, описанных в "Слове":

*А путь бежит... Не тот ли это шлах,
Где Игоря обозы проходили
На синий Дон? Не в этих ли местах,
В глухую ночь, в яругах волки выли,
А днем орлы на медленных крылах
Его в степи безбрежной провожали
И клетком псов на кости созывали,
Грозя ему великою бедой?*

Как видим, И.Бунин обращает внимание на природный аспект, играющий в "Слове" огромную роль. Поэт уходит от описания сражения и других эффектных и действенных эпизодов древнерусского литературного памятника. Тревожное ожидание сражения и описание состояния природы, предвещающей великую беду войску Игоря, - вот что волнует И.Бунина.

Композиционная находка, прямой отсыл в начале стихотворения к строкам "Слова" отличают это произведение молодого поэта. Несмотря на употребление им не самых оригинальных эпитетов "сладкий сон", "травы шепчутся", "вольный ветер", "ковыль старей и сопливый", "тоскующие поля", И.Бунину удалось создать образ, опирающийся на образную структуру древнерусского произведения.

Обратимся вновь к "Жизни Арсеньева", которая представляет, по мнению О.Михайлова, "путешествие души юного героя". На страницах книги мы находим упоминание о его поездке по местам, связанным со "Словом": "А от Киева ехал я на Курск, на Путивль. "Седлай, брате, свои борзые кони, а мои ты готови, оседлани у Курьска наперед..." Только много лет спустя проснулось во мне чувство Костромы, Суздаля, Углича, Ростова Великого; в те дни я жил в шуме очарования. И что нужды, что был "Курьск" только скучнейшим губернским городом, и пыльный Путивль был, верно, и того скучней! Разве не та же глушь, пыль была и тогда, когда на ранней степной заре, на земляной стене, убитой кольями, слышен был "Ярославшии глас"?"¹². Обратим наше внимание в этой цитате на слово "верно", подтверждающее факт посещения героем - И.Буниным - Путивля. При употреблении же

¹² Там же, - С.473.

¹³ Там же, - С.474.

писателем слова "наверно" смысл был бы совершенно другой, а значит, и отрицающий факт посещения Путивля. Работа над "Жизнью Арсеньева" заняла у И.Бунина несколько лет жизни в эмиграции, но великолепная память не подводила писателя во Франции, давая ему возможность насыщать произведение воспоминаниями своей юности.

Возвратимся теперь к раннему периоду творчества писателя, когда еще свежи были в памяти впечатления от поездок и встреч. Как раз в это время И.Бунин опирается в своих рассказах на жизненный опыт, дающий ему материал для художественного произведения. В рассказе "Казацким ходом" после цитированных нами выше впечатлений героя об Украине попадаются и строки, в которых он описывает начало своего путешествия к Днепру: "Я очень долго пробыл в пути до Киева. За Путивлем, за древним Путивлем, где когда-то плакала Ярославна, плакала ранними зорями на "заборале" об Игоре, - я покинул поезд и решил идти несколько дней пешком"¹⁴. Здесь, конечно же, настораживает "за Путивлем", а не "перед Путивлем" или "в Путивле". Однако трудно себе даже представить, что это могло случиться между Путивлем и Конотоном, если принять во внимание, что представилась реальная возможность сойти в самом Путивле, где мечтал побывать И.Бунин! Скорее всего, "за Путивлем" следует воспринимать как остановку героя рассказа на железнодорожной станции "Путивль" с тем, чтобы пешком дойти до города Путивля*, а оттуда - проселочными дорогами - на Конотол, к Киеву, где приблизительно за сто верст он вновь садится на поезд. Подтверждением такой версии может служить и то, что эпиграфом к рассказу И.Бунин выбирает также выражение из "Слова": "О Днепре, словутицю! - Ты пробил ми, каменные горы сквозе землю Половецкую!", подчеркивая тем самым дух древней поэмы, освящающий бунинское произведение.

Историю посещения Святогорского монастыря под Славянском И.Бунин описывает в рассказе "Святые горы", написанном в 1895 г. и также имеющем в своей основе автобиографические факты из жизни писателя. Общая идея этого произведения состоит не столько в описании этих святых мест, сколько в передаче тех ощущений, которые вызывают у героя рассказа сложную гамму чувств. В преамбуле рассказа так и сквозят нотки личного, автобиографического опыта И.Бунина: "А побывать на Доне, на Магом Тапаче, воспомет "Словам", - это была моя давнишняя мечта. Донец видел Игора, - может быть, видел Игора и Святогорский монастырь"¹⁵. Больше явных обращений к "Слову" мы не встретим, но описания природы уже здесь, в раннем рассказе, показывает, что перед нами образец сильного самобытного таланта. На эту черту писательского дарования указывал поэт А.Блок: "Так знать и любить природу, как умеет Бунин, мало кто умеет. Благодаря этой любви поэт смотрит зорко и далеко и красочные и слуховые его впечатления богаты"¹⁶. Как

* Железнодорожная станция "Путивль" находится в г.Бурый в 20 км от г.Путивль.

¹⁴ Бунин И.А. Собр. соч. - Т.2. - С.427.

¹⁵ Там же. - С.108.

драгоценные камни, сверкают в словесной россыпи выражения: "лес глушил берега", "радостная тревога". Может быть, поэтика "Слова" помогла молодому Бунину отметить "резкий крик птицы", "хриплый хохот кукушки", "сумеречное уханье филина". Восторженное восприятие природы вызывает в финале произведения вновь ассоциации со "Словом": "То-то, должно быть, дико-радостно билось сердце какого-нибудь воина полков Игорева, когда, выскочив на хрипящем коне на эту высь, повисал он над обрывом, среди могучей чащи сосен, убегающих вниз"¹⁷.

Строки из "Жизни Бунина" В. Муромцевой-Бунинной подтверждают факт посещения И. Буниным Путивля: в начале 1890-х гг. писателю пришлось отвезти жену одного знакомого, "худенькую, болезненную с превосходными южными глазами женицину, дочь народовольца Маликова, в Ромны. Оттуда Иван Алексеевич опять пространствовал, заглянул в гоголевские места, побывал и в местах "Слова о полку Игореве"¹⁸. Событие это произошло, по всей видимости, между 1892 и 1895 гг. А если учесть, что ближайшее место, связанное со "Словом" - это Путивль, то не исключена возможность посещения города в эту поездку. Данный факт, приведенный женой И. Бунина, расширяет географию мест, связанных с пребыванием на Сумщине. Но кроме Путивля и Ромен, есть и другое место на карте нашей области, где бывал великий русский писатель. И связано оно с историей увлечения И. Бунина идеями толстовства.

В "Автобиографических заметках", написанных в 1915 г., Иван Алексеевич указывал: "В Полтаве я был библиотекарем земской управы, затем тоже статистиком, много корреспондировал в газеты о земских делах; усердно учился, писал, ездил и ходил по Малороссии - служба у меня была легкая и свободная, - затем, увлеченный толстовской проповедью, стал навещать "братьев", живущих под Полтавой и в Сумском уезде, стал прилаживаться к бондарному ремеслу, торговать изданиями "Посредника"¹⁹.

Преклонение перед гением Льва Толстого осталось у И. Бунина на всю жизнь. И если от идеи опрощения Иван Алексеевич вскоре отошел, то преклонение перед талантом и мощью толстовской прозы осталось навсегда. Он мог без конца перечитывать прозу Л. Толстого. "Войну и мир", по его словам, он читал пятьдесят раз! Но тогда, в юности, И. Бунина привлекали идеи отказа от всего корыстного, суетного и желание решить самую главную проблему человека - смысл его существования. Для нас ценным представляется описание поездки писателя на Сумщину, вернее, в Харьковскую губернию, Сумской уезд. В религиозно-философском трактате "Освобождение Толстого", написанном в Париже в 1937 г., цепкая память И. Бунина воскрешает события, происходившие почти четыре с половиной десятилетия назад. Иван Алексеевич вспоминал, что

¹⁶ Литературное наследство. Иван Бунин. - Кн. 1 - С. 15.

¹⁷ Бунин И. А. Указ. соч. - Т. 2. - С. 43.

¹⁸ Муромцева-Бунин В. Н. Указ. соч. - С. 146.

¹⁹ Бунин И. А. Собр. соч. - Т. 9. - С. 261.

"толстовец", земский врач в Полтаве А. Волкенштейн "вдруг пригласил меня ехать с ним сперва к "братьям" в Харьковскую губернию, к мужикам села Хилково - принадлежавшего известному толстовцу князю Хилкову, - а затем в Москву, к самому Толстому. Трудное это было путешествие. Ехали мы в третьем классе, с пересадками, все норовя попасть в вагоны наиболее простонародные, ели "безубойное", то есть черт знает что, хотя Волкенштейн иногда и не выдерживал, вдруг бежал к буфету и с страшной жадностью глотал одну за другой две-три рюмки водки, закусывая и обжигаясь пирожками с мясом..."²⁰.

Увлечение толстовскими идеями у И. Бунина приходится на 1893-1894 гг., но это было и время угасания толстовского движения в Полтаве, обусловленного появлением новых течений в общественной жизни Российской империи. Не удивительно, что и у Ивана Алексеевича это был недолгий период в жизни. И это при том, что факты этого периода из жизни писателя находят свое отражение в его рассказах ("На даче"). По признанию самого И. Бунина, толстовцев он знал всех, и "тех, что на Кавказе, и тех, что в Харьковской и Воронежской губерниях".

На Сумщину его приводят мечты о "чистой, здоровой и доброй жизни среди природы..." Здесь он с товарищами посещает колонию толстовцев в селе Павловка Сумского уезда (теперь Белопольский район). Скорее всего, маршрут следования толстовцев пролегал через Сумы. Произошло данное событие в конце декабря 1893 г. Ценные воспоминания о нем оставил брат писателя Юлий Алексеевич. Он отмечал, что И. Бунин "ездил в Сумской уезд Харьковской губернии к сектантам села Павловки для ознакомления и собеседований с ними. Сектанты эти по своим взглядам близко примыкали, как известно, к толстовскому учению"²¹. Относясь крайне враждебно к православной церкви, "малеванцы" отказывались от несения воинской службы, сжигали иконы, а в сентябре 1901 г. разгромили церковь в своем селе, в которой одновременно находилась и школа. За это их отправили в сумскую тюрьму. Данные события нашли отклик не только на местном уровне, но и стали хорошо известны в столице. В одном из писем обер-прокурора Синода К. П. Победоносцева к царю от 12 октября 1901 г. из Царского Села дается оценка событиям, "случившимся в слободе Павловке Харьковской губернии"²². Отмечая "гибельную деятельность Хилкова" и других толстовцев, автор письма характеризует ее как движение, которое "угрожает государству величайшей опасностью распространения анархии посреди дикого и невежественного населения"²³.

Видя губительную силу толстовского учения в отрицании церкви, К. П. Победоносцев усматривает также отрицание государства и частной собственности, что приводит, по его мнению, к анархии, а в секту "малеванцев" входят "люди безумные, опаснейшие анархисты, готовые

²⁰ Там же. - С. 54.

²¹ Бабурко А. И. А. Бунин. Материалы для биографии (с 1870 по 1917). - М., 1983. - С. 42.

²² Из писем К. П. Победоносцева к Николаю II (1898-1905) // Религия мира. История и современность. Ежегодник. 1983. - М., 1983. - С. 179.

²³ Там же. - С. 179.

на всякое злодеяние"²⁴.

А как официальная точка зрения соотносится с мнением И.Бунина, посетившем Павловку за несколько лет до описываемого события? В "Освобождении Толстого" Иван Алексеевич так описывает свою поездку: "пожили у хилковских мужиков, кажется, дня три или четыре, и я возненавидел за эти дни этих богатых, благочестивых, благих на вид мужиков, почевки в их избах, их пироги с начинкой из картофеля, их псалмопения, их рассказы про их непрестанную и лютую борьбу "с попами и начальниками" и буквоедские споры о Писании истинно всеми силами души, первого января, мы тронулись дальше"²⁵.

Из хутора, принадлежавшего князю Д.Хилкову - бывшему подполковнику царской армии, отдавшему часть земли крестьянам, И.Бунин уезжает со своими попутчиками к Л.Толстому, который, впрочем, и отговорил того "опрощаться до конца". Все эти настроения нашли отражение в рассказе "На даче".

Обращает на себя внимание и другой, более загадочный факт. В переписке И.Бунина с известным одесским художником П.Нидусом, членом Общества южнорусских художников, имеется письмо писателя, отправленное им "из-под Конотона". В данном случае вполне возможна отправка корреспонденции в этом городе (задержка поезда?) или заезд к случайным знакомым. К сожалению, отсутствие оригинала письма (в литературе оно дается в вольном изложении) не дает нам возможности определить конкретную топографию.

Какие можно сделать выводы? Исследование документальных эпистолярных источников и художественных произведений даст нам возможность утверждать факт неоднократного посещения И.Буниным тех местностей, которые позже вошли в состав Сумской области (Путивль, Ромны, с.Павловка Белопольского района). Если Павловку И.Бунин посетил ориентировочно 28-30 декабря 1893 г. (по старому стилю), то точные даты посещения Путивля и Ромен нам неизвестны. Рискнем предположить, что И.Бунин мог бывать в Путивле дважды, но окончательно, безусловно, об этом можно будет утверждать только после подтверждения документальными данными. Во всяком случае, связь с Сумщиной Ивана Алексеевича Бунина, писателя с мировым именем и славой, классика русской литературы, первого русского лауреата Нобелевской премии в области литературы, делает историю этого края богаче, показывая плодотворность переплетения русской и украинской культур.

И.Бунин, любивший прошлое, нередко путешествовал по местам, связанным с известными историческими событиями. В "Книге моей жизни" он писал: "Я жажду жить и живу не только своим настоящим, но и своей прошлой жизнью и тысячами чужих жизней, современным мне и прошлым, всей историей всего человечества со всеми странами его. Я непрестанно жажду приобретать чужое и претворять его в себе."

²⁴ Там же. - С.181.

²⁵ Бунин И.А. Собр. соч. - Т.9. - С.55.

*Но зачем? Затем ли, чтобы на этом пути губить себя, свое я, свое время, свое пространство, - или затем, чтобы, напротив, утвердить себя, обогатившись и усилившись чужим?..*¹²⁶

¹²⁶ Літературне наслідство. Іван Бунін. - Кн. 1. - С. 386.

Отримано редакцією 24.11.2000 р.

“ОВІЯНЕ ПОДИХОМ СТОЛПЬ”

14 грудня 2000 р. в Національній парламентській бібліотеці України відбулася презентація книжково-ілюстративної виставки “Овіяне подихом столпъ”, присвяченої 200-річчю першодруку “Слова о полку Ігоревім”.

Виставка складалася з двох частин: “Слово о полку Ігоревім”. Із колекції Святослава Войнова; “Шлях до “Слова”. Із фондів Національної парламентської бібліотеки України (рідкісні та сучасні видання про “Слово”).

Колекція матеріалів відомого бібліофіла, колекціонера і популяризатора “Слова” Святослава Войнова (м. Новгород-Сіверський) налічує близько 15 тисяч одиниць і є найбільшим у світі зібранням всіх матеріалів, пов’язаних з пам’яткою.

Серед них - видання й дослідження “Слова”, переклади й переспіви, архівні матеріали, твори образотворчого мистецтва й музики тощо (загальна кількість - близько 2 500 книг, з них - понад 300 видань “Слова” різними мовами світу, близько 600 робіт художників).

Найбільшу цінність становлять, перш за все, видання “Слова”, датовані 1823 (у перекладі М. Грамматіна), 1844, 1846, 1854 (у перекладі М. Герболя), унікальне за поліграфічним оформленням ілюстроване видання 1934 р. у виконанні палехського майстра Івана Голікова.

Серед рідкісних видань, що виїхали у світ в Україні, видання 1850 р. у перекладі Іоанни Гушалевица, праця Омеляна Партицького “Темни месья в “Слове о полку Ігореве” 1883 р., “Слово” у переспіві П. Мирного (1914), у перекладі М. Ризьського (1939), а також сучасні видання у перекладах Н. Збіліж, В. Шевчука, М. Махновця тощо. Частина з зазначених раритетів, екслібрисів, робіт відомих художників була представлена на виставці.

Особисте зібрання С. Войнова складас повноцінний музей “Слова”. Нині він працює над створенням Всеукраїнського науково-просвітницького центру “Слова о полку Ігоревім” на базі власної колекції.

ЧЕРНЯКОВ І.Т.

“СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ” ТА ПРОБЛЕМА “ПИРОГОЩОЇ”

Серед багатьох проблем, пов'язаних з інтерпретацією історичних подій та місць, описаних у перлині давньоруської та світової літератури “Слові о полку Ігоревім”, почесне місце займає питання “Пирогощої”. Коротка згадка про “Пирогощюю” пов'язана з піснею про приїзд звільненого від доловецького полону новгород-сіверського князя Ігоря до Києва. “Ігор їде по Боричеву до світлої Богородиці Пирогощої”. Вона стала і одним з головних письмових джерел про цей видатний пам'ятник Київської Русі поруч з літописними даними. Яскрава давня історія цього давньоруського храму, численні його реставрації в середньовічні часи та у XVIII-XIX ст., варварське знищення у 30-ті рр. і відтворення одним з перших у 1998 р. урядом незалежної України свідчать про його першорядне місце в нашій історико-культурній спадщині. У проєкті відтворення церкви Успіння Богородиці Пирогощої значна увага приділялась створенню на першому поверсі храму музею, присвяченого “Слову о полку Ігоревім”. На жаль, ця справа так і не була доведена до свого логічного кінця.

Відомому археологу, кандидату історичних наук,
члену-кореспонденту Українського Комітету міжнародної Ради
з питань пам'ятників та видатних місць (ІКОМОС) при ЮНЕСКО

ІВАНУ ТИХОНОВИЧУ ЧЕРНЯКОВУ
виповнилося 65 років!

Іван Тихонович народився 21 жовтня 1936 р. у с.Нова Слобода Путильського р-ну Сумської обл. Закінчив історичний ф-т Одеського ун-ту. Працював в Одеському археологічному музеї, Інституті археології НАН України, Державному історико-архітектурному заповіднику “Старожитий Київ”, Київському науково-методичному центрі по охороні пам'ятників історії і культури. Брав участь в археологічних експедиціях Д.Т.Березовця, П.Й.Борисковського, Т.М.Пасєєк, С.М.Бібікова, А.І.Мелюхової, М.М.Шмаглія. Досліджував поселення мар'яїнської, сабатинівської, усаївської культур, енеолітичної культури Гумельниці, стоянки пізнього палеоліту та скіфські поселення.

І.Черняков - автор численних ґрунтових наукових праць, ініціатор низки фахових видань, серед яких широковідомі “Матеріали по археології Северного Причорномор'я”, “Краткие сообщения о полевых исследованиях Одесского археологического музея”, “Записки Одесского археологического общества” та інші.

Редколегія та Редакція “Сумської старовини”

поздоровляють свого земляка

ЧЕРНЯКОВА ІВАНА ТИХОНОВИЧА

з ювілеєм,

бажають міцного здоров'я, нових відкриттів і творчих успіхів!

Во
руської
тільки
листіди
на тер
сучасн
“Пирог
історії
Голове
Ігореві
з місце
узвозо

На
і перш
М.Ф.Ві
Успінн
записа
дослід
значну

М

Успінн
храмів
опублі

П

Святої

“Слов

Нестор

допові

Нестор

І.І.Мал

академ

Києві

церко

І.І.Ма

розроб

П

церкви

тому, д

у давн

шифр

вагом

Він за

цією на

перин

церко

словн

“вели

части

Встановлення загальноприйнятої в наш час ідентифікації давньоруської "Пирогощі" з церквою Успіння Богородиці на Подолі відбулось тільки наприкінці XIX ст. Так, ще у 1869 р. М.А.Максимович у своєму листі до М.П.Погодіна пов'язував "Пирогощу" з руїнами церкви, знайденої на території Михайлівського Золотоверхого монастиря біля станції сучасного фунікулеру. Крім М.А.Максимовича, розташування давньоруської "Пирогощі" у "Верхньому місті", а не на Подолі, визначали і такі видагні історики, як К.М.Бороздін, Д.І.Пловайський, В.З.Завитневич та інші. Головним аргументом у цьому було повідомлення у "Слові о полку Ігоревім" про проїзд Ігоря до церкви по Боричеву узвозу, який пов'язували з місцем, де була побудована залізна колія фунікулеру, а не з Андріївським узвозом, як про це стали твердити пізніше.

Не вписані були в точній ідентифікації церкви Богородиці Пирогощі і перші історики старожитностей Києва. Патріарх київської археології М.Ф.Берлінський в "Історії міста Києва" пов'язував побудову церкви Успіння Богородиці на Подолі з польською княжною згідно з легендами, записаними на початку XVIII ст. Не зміг локалізувати цю пам'ятку і такий дослідник київської старовини, як І.І.Фундуклей, який видав у 1847 р. значну книгу "Обозрение Киева в отношении к древностям".

Мабуть, першим, хто пов'язав давньокіївську "Пирогощу" з церквою Успіння Богородиці на Подолі, був визначний дослідник православних храмів П.Г.Лебединцев, який у журналі "Киевская старина" у 1887 р. опублікував статтю "Еще одна из древнейших церквей в Киеве".

Професор І.І.Малишевський у своїй доповіді "Про церкву та ікону Святої Богородиці" під назвою "Пирогощі", згадуваних у літописах та у "Слові о полку Ігоревім", зробленій у Київському історичному товаристві Нестора-літописця, у 1890 р. назавжди затвердив цю ідентифікацію. Ця доповідь була опублікована у книзі "Чтений в историческом обществе Нестора-летописца" у 1891 р. Цікаво, що майже всі думки, викладені І.І.Малишевським, до цього були розроблені студентом Київської духовної академії Антоном в доповіді, що була навіть видана окремою книжкою у Києві в 1891 р. під назвою "Киево-Подольская Успенская соборная церковь". В архіві Київської духовної академії зберігся схвальний відгук І.І.Малишевського на доповідь студента Антона, але посилення на його розробку у своїй статті професор не зробив.

Поряд з утвердженням ідентифікації стародавньої "Пирогощі" з церквою Успіння Богородиці на Подолі І.І.Малишевський відкрив визначну тему, пов'язану з назвою цього стародавнього храму, яка була занотована у давньоруських літописах та "Слові о полку Ігоревім". Якраз розшифрування значення імені цього храму і послугувало на довгий час вагомим аргументом у визначенні місця розташування Пирогощі на Подолі. Він запропонував просте і дуже цікаве пояснення значення та походження цієї назви. "Пирогоща" складається з двох слів "пир" та "гоща". Значення першої частини пов'язується зі словами: грецьким "пирос" - "пшениця"; церковно-слов'янським "пресо", "пшоно"; давньоруським "пира", що за словником В.І.Далю означає "рожь", "мука", "пшеничний хліб", "пиріг", "великий обід", на якому завжди повинен бути "великий пиріг". Друга частина відповідає значенню "гость", "хуцель". За його висловками,

церква була побудована великим київським князем, але при участі "гостей", "купців", що займалися торгівлею хлібом на найбільшому торговому ринку, що розташовувався на Подолі в Києві. Використавши вираз акту 1620 р. "пироговая пошлина", він вважав, що храм Успіння Богородиці Пирогощі на Подолі був створений і призначений для купців хлібного ринку, з яких брали мито, частина якого йшла на користь князя, подібно до храму Іоанна Предтечі у Новгороді.

Дуже скоро ці тлумачення І.І.Малишевського викликали критичне ставлення дослідників. В.З.Завитневич у статті "До питання про походження назви та про місце розташування київської церкви "святої Богородиці Пирогощі", опублікованої у тому ж 1891 р. у "Трудах Київської духовної академії", запропонував інше пояснення. Спираючись на літописне повідомлення про те, що ікона для неї була привезена з Царграду на кораблі разом з іншою іконою Богородиці, яка потім була вивезена з Києва князем Андрієм Боголюбським і відома під ім'ям "Володимирської Богоматері", він пов'язав літописну розповідь 1155 р. про ікону для церкви Пирогощі у Києві з назвою ікон Богородиці у пригороді Константинополя Галаті. По-грецьки "поріогіс" означає "обладнана баштами", тобто з церкви або монастиря з баштами. Так, відомі ікони з Галатської Пирги "Галатська Пирготисса", що в давньоруській мові було озвучено як "Пирогощя". Відомий дослідник в галузі слов'янської філології О.І.Соболевський у 1910 р. запропонував інше пояснення цієї назви, пов'язавши його з ім'ям якогось стародавнього "Пирогостя" за аналогією до імен "Войгость", "Орогость". За його припущенням, ікона для церкви на Подолі була привезена із Царграду київським боярином Пирогостем, від імені якого і пішла ця назва. Зі всіх запропонованих гіпотез пояснення походження назви "Пирогощі" найбільшого визнання здобула версія В.З.Завитневича, що пов'язує її з іконою Богородиці з церкви, "обладнаної баштами", тобто з грецьким словом "Пирготисса".

Археологічні дослідження Нижнього міста Подолу у Києві порівняно з Верхнім містом розпочалися не так давно. Перші розкопки тут були здійснені тільки у 1950 р. (В.А.Богусевич, 1954). Систематичні археологічні дослідження цієї частини Києва розпочалися з 1971 р. у зв'язку зі створенням Київської археологічної експедиції в Інституті археології НАН України.

У 1976-1979 та у 1996 рр. були проведені і археологічні дослідження залишків фундаменту Пирогощі (К.Н.Гуцало, Г.Ю.Івакін, М.А.Сагайдак, 1978; К.Н.Гуцало, 1982; Г.Ю.Івакін, 1982, 1985; М.А.Сагайдак, 1991). Незважаючи на варварське знищення цієї церкви у 30-ті роки, завдяки глибокому залягання підмурків до глибини 4 м її стіни збереглися на висині до 2 м. Археологічні дослідження підтвердили літописні повідомлення про її будівництво на початку XII ст.

Літописи повідомляють про те, що у 1131 р. церква Пирогоща була закладена великим київським князем Мстиславом, а завершене будівництво було його братом Ярополком у 1136 р. Мстислав був видатним діячем тієї пори. Він був старшим сином визначного князя і культурного діяча Володимира Мономаха. Мстислав народився від шлюбу князя Володимира Мономаха з дочкою короля Англії Геральда II принцесою Гітою, яка після поразки батька під Гастінгсом від Вільгельма Норманського

Завойовника у 1066 р. втекла до Данії, звідки і була видана заміж за Володимира. Мстислав мав християнське ім'я Федір та англійське Геральд на честь свого діда. Тож сама побудова церкви Богородиці Пирогощі пов'язана з визначними людьми того часу, що мали відношення до європейської історії.

За здогадкою академіка Д.С.Ліхачова (1978), основною причиною приїзду князя Ігоря до церкви Пирогощі була його обітниця, дана під час половецького полону: вклонитися Божій Матері, якщо він буде швидко звільнений. Д.С.Ліхачов вважав, що в інших містах Київської Русі, крім Києва, не було такого розвиненого культу Богородиці. З іншого боку, це свідчить про надзвичайну популярність церкви Успіння Богородиці Пирогощі на Подолі не тільки у Києві, але й в далеких інших містах Київської Русі. За підрахунками академіка Б.О.Рибаківа (1971), Ігор відвідав Пирогощу на день Успіння Богородиці 15 серпня 1185 р., помолвився та подякував Божій Матері за своє спасіння. Можливо, іншими мотивами відвідування церкви Успіння Богородиці Пирогощі були переговори князів з представниками торгово-ремісничої частини Києва на Подолі з метою консолідації населення для організації боротьби проти половців.

ВИСТАВКА В СУМСЬКОМУ КРАЄЗНАВЧОМУ МУЗЕЇ

У квітні 2000 р. у Сумському краєзнавчому музеї було відкрито виставку, присвячену 200-літтю першого видання "Слова о полку Ігоревім". Експозиція містить найбільш яскраві експонати із колекції Сумського краєзнавчого музею, а також приватного зібрання В.Б.Звагельського.

Історію відкриття та підготовки твору до друку представляють поліграфічно відтворена копія зі списку "Слова", зробленого для Катерини II у 1796 р., та факсимільне видання першодруку геніальної пам'ятки.

На виставці представлено низку цікавих видань "Слова" та літератури, присвяченої йому. Це, зокрема, видання перекладу М.Грамадіна "Слова о полку Ігоревім, историческая поэма, написанная в начале XIII века" (1823); ілюстрована книга "Ігорь князь Северский. Поэма" (1876) з перекладом М.Гербеля, чия біографія пов'язана з Сумщиною; перше видання "Слова" відомого філолога й археографа М.Тихонравова, призначене для учнів з примітками та рекомендаціями для викладачів (1866); перше і єдине видання збірника І.І.Лазунова під редакцією О.Чудінова з серії "Русская классическая библиотека". Доповнюють виставку матеріали археологічних розкопок пам'яток періоду Київської Русі.

Сумський державний університет
Сумський краєзнавчий музей

**200 РОКІВ
ПЕРШОДРУКУ
"СЛОВА О ПОЛКУ
ІГОРЕВИМ"**

1800

2000

ВИСТАВКА З КОЛЕКЦІЇ СУМСЬКОГО
КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ
"СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВИМ" ІЗ
ЗІБРАННЯ В.Б.ЗВАГЕЛЬСЬКОГО

№ 1
Суми 2000

ЩЕ РАЗ ПРО ПОХІД ІГОРЯ СВЯТОСЛАВИЧА ВЕСНОЮ 1185 р.

Серед питань, пов'язаних зі "Словом о полку Ігоревім" і з подіями, відображеними у ньому, одним з актуальних залишається визначення маршруту, яким рухалися війська Ігоря Святославича у Половеський степ. Цей аспект походу 1185 р. остаточно може бути висвітлений лише після розв'язання цілого комплексу складних питань.

Тому певний інтерес становлять будь-які думки, пропозиції, ідеї щодо різноманітних історико-географічних реалій того часу у районі від Посейм'я до Нижнього Подонців'я.

Існує кілька версій походу, кожна з яких має свої вагомі аргументи. У зв'язку з вищевикладеним, певну цікавість викликають погляди відомого історика архітектури, реставратора, пам'яткоохоронця Петра Барановського, який з групою колег планував проїхати шляхами "Слова" восени 1961 р., тобто 40 років тому. Інформація щодо цих намірів міститься у приватному листі дослідника до тодішнього директора Сумського краєзнавчого музею Г. Долигіна, якому за надання можливості опрацювання та публікації листа ми складасмо ширшу подяку. Нижче подаємо уривки цього листа, що стосуються саме нашої теми*.

...По целому ряду весьма сложных причин, о которых расскажу Вам позже, я не мог сообщить Вам раньше, как складывается обстоятельство в том мероприятии по "Слову", которое мы замыслили. Вчера я сделал часть тамов документации по проектам реставрации и по отчету о раскопках в Белгородке, над чем работал с большим напряжением в течение полугода, живя в Киеве в чертежной, и теперь задержусь здесь не больше 3-5 дней. Собираюсь поехать домой в Москву на 2-4 недели в отпуск, т.к. не был дома 13 1/2 месяцев.

Листая от Богусевича о том, что Вы выхлопотали на экспедицию "По местам С. о П. И." какое-то денежное ассигнование. Это меня весьма порадовало!... В прошлом воскресенье я намеренно ездил на дачу в Кончу Заслу к художнику Шавыкину, который непременно хочет принять участие в поездке. Для него самое подходящее время вторая половина июля, чтобы вернуться к 3 августа. Его участие, как большого мастера и хорошего человека, весьма желательна, но я уже начинаю бояться, что быстро будущее время не позволит осуществить это в такой срок. Здесь еще настаивается повторное обследование памятников Украины для определения "подлинно ценных" и этим важнейшим делом нельзя пренебречь ради интересного дела экспедиции для души и т.д. Кстати, неотрываясь от вопроса учета, хочу Вам сказать, что мне известно стало о некоторой "подмене" в акте с внесением Молчалинского монастыря в проскрипционный список и Вы сейчас можете сыграть решающую роль в той ситуации, которая создавалась в новом перечне!...!

Возможно, что экспедицию по "Слову" придется отложить на конец августа-сентябрь. Я думаю, что это еще не поздно. С Шавыкиным мы считали, что лучше будет проехать сравнительно быстро не задерживаясь на зарисовки по маршруту Киев, Остер, Чернигов, Новгород-Северский, Рыльск, Трубчевск, Путиль, Сумы, Донецкое городище (под Харьковом), Изюмский курган, Кахла. После этого кто не может быть дальше, возвращается любым путем, а художников на машинах нужно подвезти обратно для зарисовок на избранных совместных местах. Последняя продукция будет основным материалом для выставок осенью будущего года и для будущей капитальной экспозиции в Черниговском и Вашем музеях!...! Важно было бы иметь киноаппарат, запечатлеть места и т.п. Я говорил в Академии архитектуры - рекомендуют Лосгина, но его сейчас нет. Буду это добиваться. Нужно хорошо отписать. (Рекомендую Вам прочитать, кстати, недавно изданные "Путевые заметки по Индии, Греции и Японии" Н.Г.Эренбурга с характеристиками и местами чрезвычайной остроты). Из Москвы я хочу пригласить художников Чеховых, отца и сына!...! В экспедиции хотели бы принять участие ряд хороших людей, специалистов и энтузиастов нашего дела: Васильки В.Н. - искусствовед, хранитель арх. пам. Львов, Толкацкий - художник, Андреева - археолог, Карнабед (из Чернигова) - архитектор и ряд других лиц!...!

* Частково цей лист було опубліковано: Завельський В. Ще раз про маршрут походу Ігоря Святославича весною 1185 року // Червоний промінь. - 1993. - 4 вересня. - с. 1-2.

На
Троїцьк
Охтирсь
і Молчан
Дл
пов'язан
через С
Ізюмськ
вченим,
Лл
жаль, та

У 2
ного уні
"Слово
покажи
жовані на
Т.А.Зюл
держави
Ро
вих статі
матеріал
публікац
та попул
1975-200

Не
важливіс
Ігоревім
обчисля
окремих
газетні і
статей. О
все скла
ження, в
видавні.
У різних
схожі п
важлив
анотован
пропорц
узнаваль
праця не
обласні

Щ
в цьому
словозн
частина
як науко
науково
зацікавл
бі
розкрив
Ві

На початку 60-х років знову крайною прокотилася хвиля вандалізму. Було зруйновано Троїцький собор у Глухові, кілька храмів у Лебедині, планувалося знести будівлі відомого Охтирського монастиря, Воскресенську церкву у Сумах. Як впливає з листа, на черзі був і Молчанівський монастир у Путівлі.

Для поїздки-експедиції П. Барановський обрав коло об'єктів, безпосередньо пов'язаних з подіями "Слова". Цікаво, що шлях з Путівля в степ мислився дослідником через Суми, Донецьке городище (за часів Київської Русі - літописне місто Домещь), Ізюмський курган (гора Кременець) на Каллу. Отже, основний напрямок, визначений вченим, у загальних рисах співпадає з відомими на той час версіями.

Лист датовано 3.VII.1961. Організувати експедицію ні в тому, ні в подальші роки, на жаль, так і не вдалося.

Публікація В.БЕЛІТА.

НОВИЙ БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

У 2000 р. видавництвом Сумського державного університету було здійснено видання "Слово о полку Ігоревім": Бібліографічний покажчик (1975-2000 рр.). Матеріали, опубліковані на Сумщині / Укладачі В.Б. Звагельський, Т.А. Зюлько, Р.І. Терещенко. - Суми: Сумський державний університет, 2000. - 44 с.

Робота містить перелік монографій, наукових статей, повідомлень та тез, надрукованих у матеріалах конференцій та збірниках, газетних публікацій, виставок, присвячених дослідженню та популяризації пам'ятки, що вийшли у світ у 1975-2000 рр. на Сумщині.

Немає сенсу говорити про надзвичайну важливість укладання бібліографії "Слова о полку Ігоревім". Наукова література по "Слову" обчислюється вже тисячами монографій та окремих досліджень. Популярна ж, включаючи газетні публікації, - багатьма тисячами книг і статей. Орієнтуватися у такій кількості видань стає все складніше і складніше. Важливі спостереження, викладені у кожному-небудь регіональному виданні, можуть вилетіти з поля зору дослідника. У різних місцях можуть паралельно розроблятися схожі питання, що призведе до повторів. Тому важливість укладання повної, а бажано, ще й анотованої бібліографії праць по "Слову", з кожним роком зростає, але разом з тим пропорційно зростають обсяги її складності такої роботи. У зв'язку з цим виникає потреба узагальнити все, що було створено за цей проміжок часу. Зрозуміло, що така розлого праця не під силу одному авторові і навіть колективу, тому її слід починати з регіональних, обласних видань, що й було зроблено укладачами.

Що стосується Сумщини, то незважаючи на великий обсяг літератури, що виходила в цьому регіоні протягом останньої чверті століття, ще не було спроби видати бібліографію словознавчих праць. Даний покажчик є першим в Україні виданням такого типу. Велика частина матеріалів, перелічених у ньому, належить газетним жанрам і не може розглядатися як наукова. Втім, певна частина з них містить важливу інформацію про хід тієї чи іншої наукової справи, відгук на публікації, пов'язані зі "Словом", і в цілому свідчить про стан зацікавленості широкої громадськості.

Бібліографію укладено за станом на 22 грудня 2000 р. У випадках, коли назва не розкриває змісту публікації, вказано короткий анотаж.

Видання стане у нагоді дослідникам, педагогам, студентам та школярам.

М.В. ГРИЗДУБ

ХРОНІКА

НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 75-РІЧЧЮ
ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

20 грудня 2000 р. у Сумській науковій обласній універсальній бібліотеці ім.Крупської відбулася науково-практична конференція, присвячена 75-річчю ДАСО. В її роботі взяли участь відомі науковці, працівники архівної справи, краєзнавці. Напередодні конференції відбулася презентація книги "Сумщина від давнини до сьогодення: Науковий довідник" (Упорядник Л.А.Покладченко), виданої Сумською облдержадміністрацією і ДАСО. Серед учасників наукового форуму були поширені "Матеріали ювілейної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Державного архіву Сумської області" й "Анонсації відеосюжетів. Вип.1", ілюстрований буклет "Державний архів Сумської області. 75 років" та інші видання архіву.

Конференцію відкрив директор ДАСО, Заслужений працівник культури України Л.Я.Зайка. Вона розповіла про основні віхи становлення і розвитку архівної справи на Сумщині, звернула увагу присутніх на проблеми, пов'язані з діяльністю архіву в сучасних умовах, наголосила на необхідності впровадження нових технологій і комп'ютерної техніки у справі збереження, обліку, використання важливої інформації.

З доповіддю "Архівна реформа в Україні: стан, проблеми, перспективи" виступив начальник організаційно-апаратного відділу Державного комітету архівів України К.С.Новохатський. Він порушив питання про необхідність підготовки нових нормативних документів з питань роботи державних архівів, координації діяльності архівних установ, контролю за обліком, станом зберігання і поновленням Національного архівного фонду, дотримання порядку використання архівної інформації. Було проаналізовано сьогоденний стан архівної справи в Україні, визначено головні завдання архівної реформи в країні.

Роботі з фондами ДАСО при створенні "Енциклопедії Сумщини" присвятив свою доповідь доцент СумДУ, кандидат філологічних наук В.Б.Звигельський. Він ознайомив учасників конференції з результатами роботи очолюваної ним науково-редакційної групи з підготовки такого видання, навіть приклади використання архівних матеріалів у науково-пошуковій роботі членів групи, зокрема, у справі уточнення біографічних даних. У роботі конференції взяла участь співробітниця Інституту українознавства Національного університету

ім.Т.Г.Шевченка, кандидат історичних наук В.М.Піскух. Свій виступ вона присвятила ролі архівної спадщини у формуванні національної самосвідомості, наголосивши на тому, що ознайомлення (студентів і учнівської молоді) з архівними матеріалами є не просто важливою громадською акцією, але й запорукою невідворотних нацодержавотворчих процесів, сприяє формуванню ідентичності соціуму.

Доповідь протоієрея Свято-Воскресенської церкви м.Суми О.Р.Двигітина була присвячена історії найдавнішої кам'яної церкви міста. Доповідач, визначаючи об'єктивні і суб'єктивні причини побудови храму, звернув увагу і на такий аспект, як протиріччя на релігійному ґрунті між Українською і Російською церквами на початку XVIII ст. Він розповів про виявлені ним в обласному архіві невідомі раніше документи і матеріали з історії Воскресенської церкви.

Викликали інтерес доповіді, присвячені розвитку в нашому краї фінансово-кредитних установ. Це, зокрема, доповіді доцента СДПУ, кандидата історичних наук Г.І.Корогод - "Документи ДАСО як джерело вивчення історії становлення кредитно-фінансової системи Сумщини (XIX - початку XX ст.)", ст. викладача СумДУ, кандидата історичних наук В.М.Власенка - "Документи і матеріали ДАСО з історії кредитної кооперації". Якщо перший доповідач проаналізував діяльність державних, комерційних, міських банків, ощадних кас, становив кредитних установ, то другий приділив увагу розвитку кредитних кооперативів та їх спільк, навіть окремі епізоди з життя відомих кооператорів - наших земляків. Було наголошено на необхідності використання історичного досвіду роботи таких установ в умовах реформування економіки країни.

Кандидат педагогічних наук Л.В.Корж виголосила доповідь "Іменні стипендії та іменні школи як визначення особистого внеску в розвиток освіти". Вона поінформувала про навчальні заклади Сумщини XIX - початку XX ст., що носили імена відомих діячів краю, заснування місцевими громадськими діячами, меценатами іменних стипендій для студентів Харківського університету, Московського сільськогосподарського інституту, учительських семінарій, учнів гімназій та училищ.

Доцент УАБС, кандидат мистецтвознавства С.І.Побожій порушив питання про

червоні
наголо
семуарн
менталь
нику уя
трагічні
думку
співачк
ДАСО.

3 д
співроб
музею О
про роб
почесні
Се
ДАСО, з

16
ному ун
тичний
Бібліоте
турного
нально
організо
тури Сум

3 в
СумДУ,
досяг н
рідного
матеріал
навчальн

3 д
ва: набл
роботи т
нальної і
україноз
Пр

Ве
групою
ситету п
було зді
правого
Фактичн
моности
уламки
століть.
терасові
садибам
районі
остальш
деної ке
браслеті
ватних г

червоний терор в Криму у 1920-1921 рр., наголосивши на необхідності використання мемуарної літератури, що доповнює документальні джерела, дає можливість досліднику уявити суперечливу картину тих трагічних подій. Одним з таких джерел, на думку доповідача, є щоденник камерної співачки Є.І.Хатаєвої, що зберігається у ДАСО.

З цікавим повідомленням виступала співробітниця Сумського краєзнавчого музею О.М.Чепурна. Вона поінформувала про роботу з виявлення документів про потеснені громадян м.Суми.

Серед доповідних були і співробітники ДАСО, з-поміж яких відзначимо головного

спеціаліста відділу організації та координації архівної справи Л.А.Покидченко. Вона докладно розповіла про роботу над виданням книги "Сумщина від давнини до сьогодення: Науковий довідник", наведе загальні відомості з адміністративно-територіального поділу Сумської області від перших державних утворень до 1917 р.

Із заключним словом виступила Л.Я.Заїва. Директор архіву зазначила, що конференція мала не тільки важливе наукове, але й практичне значення, її проведення, безумовно, сприятиме активізації науково-дослідної роботи з проблем архівознавства, історії, краєзнавства.

РЕД.

СЕМІНАР З ЛІТЕРАТУРНОГО КРАЄЗНАВСТВА

16 травня 2000 р. в Сумському державному університеті відбувся науково-практичний семінар для працівників сільських бібліотек, присвячений темі "Роль літературного краєзнавства у вихованні національно свідомої молоді". Семінар було організовано СумДУ та управлінням культури Сумської райдержадміністрації.

З вітальним словом виступив ректор СумДУ, професор І.О.Ковальов. Він наголосив на необхідності вивчення історії рідного краю, актуальності використання матеріалів історичного краєзнавства у навчальному процесі.

З доповіддю "Кафедра українознавства: набуття та здобутки. Основні напрямки роботи та їх значення в утвердженні національної ідеї" виступив завідувач кафедри українознавства, професор Ю.Г.Осадчий.

Про використання матеріалів істо-

ричного краєзнавства при викладанні курсу історії культури доповів доцент СумДУ В.Б.Звагельський.

Доцент кафедри українознавства О.Г.Ткаченко зупинилася на ролі літературного краєзнавства у національному вихованні молоді.

Потім відбулося ознайомлення з краєзнавчими виданнями СумДУ та передача краєзнавчої літератури, що була видана в університеті, до фондів сільських бібліотек.

Продовід роботи та тенденції розвитку бібліотеки СумДУ розповіла її директор Т.В.Слабю. Відбувся перегляд відеозапису її поїздки до ФРН, метою якої було ознайомлення з роботою бібліотек цієї держави.

Із заключним словом виступив завідувач відділом культури Сумської райдержадміністрації П.І.Ніволов.

РЕД.

НИЖНІЙ ГОРОД У ПУТИВЛІ

Весною 2001 р. історико-краєзнавчою групою Сумського державного університету під керівництвом В.Б.Звагельського було здійснено візуальне обстеження схилів правого берега р.Сейм в межах м.Путивль. Фактично на всій території від Молчанського монастиря до Нівольської гірки траплялися уламки посуду XII-XIII та XVI і пізніших століть. Кераміка зустрічалася на схилах і на терасованих площах, зайнятих приватними садибами, і безпосередньо біля Сейму - в районі міського пляжу та Перевозу. В останньому випадку кількість переважає оденої кераміки та кількох ушмків скляних браслетів була особливо великою. У приватних городках по вул.Дубовиця, що прохо-

дить паралельно Городку - дегинцю давньоруського Путивля, нижче останнього на 12-15 м, теж зустрічалися уламки посуду зазначених часів.

Проведені візуальні обстеження та зібраний матеріал дають можливість припустити існування у давньому Путивлі нижнього города - Подолу. Враховуючи географічне розташування, топографію міста та його соціально-економічне і політичне значення за часів Київської Русі, наявність нижнього города, розташованого на березі великої ріки, виглядає цілком закономірною.

Наступного року роботи планується продовжити.

РЕД.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- АДУ - Археологічні дослідження на Україні
 АИУ - Археологические исследования на Украине
 АКР - Археологическая карта России
 АЛЛУ - Археологічний літопис Лівобережної України
 АрхЮг; 39,5,9 - Архив Югославии в Белграде (Arhiv Jugoslavije Beograd), f. 39, fas. 5, a. j. 9.
 АО - Археологические открытия
 ВМА - Военно-медицинская академия в Петербурге
 ГАОО - Государственный архив Одесской обл.
 ДАВО - Державний архів Волинської обл.
 ДАСО - Державний архів Сумської обл.
 ДАЧО - Державний архів Чернігівської обл.
 ИИМК - Институт истории материальной культуры
 КазУ - Казанский университет
 КСИА - Краткие сообщения Института археологии
 КУ - Киевский университет Святого Владимира
 МИА - Материалы и исследования по археологии СССР
 ОВЖК - Одесские высшие женские курсы
 ПФА РАН - Санкт-Петербургский филиал архива Российской Академии наук
 РА - Российская археология
 РА - Przegląd Archeologiczny
 РГА ВМФ - Российский государственный архив Военно-морского флота
 РГИА - Российский государственный исторический архив
 РКМ - Роменський краєзнавчий музей
 РМС - Российский медицинский список. Ежегодно издавался по 1916 г. включительно. При ссылке на РМС указывается только год без страницы
 РНБ - Російська національна бібліотека ім. М.Є. Салтикова-Щедріна
 РОКК - Российское общество Красного Креста
 СА - Советская археология
 СДПУ - Сумський державний педагогічний університет ім. А.С.Макаренка
 СумДУ - Сумський державний університет
 СС - Сумська старовина
 ТУ - Томский университет
 УАБС - Українська академія банківської справи
 УНР - Українська Народна Республіка
 ХУ - Харківський університет
 ЦДАВО - Центральний державний архів вищих органів влади і органів державного управління України
 ЦДАУК - Центральний Державний історичний архів України (м.Київ)
 ЮУ - Юрьевский университет, до 1893 г. - Дерптский, ныне Тартуский в Эстонии